

Het effect na invoeren van natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering van agrarisch ondernemers in Overijssel

Suzan Hopster

Aeres Hogeschool Dronten

Januari 2019

Het effect na invoeren van natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering van agrarisch ondernemers in Overijssel

Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren?

Auteur:

Suzan Hopster

Opleiding:

Varkens- en pluimveehouderij, afstudeerfase

Bachelor Dier- en veehouderij

Onderwijsinstelling:

Aeres Hogeschool te Dronten

Afstudeerdocent: Marrit van Engen

Ondersteuning:

Projecten LTO-Noord

Mevr. Y. van Wichen

Ankie de Jong

Omslagfoto:

Foto weidevogel: natuurmonumenten

Foto akkerrand: jagersvereniging

Foto niet kerende grondbewerking: akkerwijzer

Foto sloot: WUR

Foto lieveheersbeestje: Omroep Gelderland

Foto kikker: pen.nl

DISCLAIMER Dit rapport is gemaakt door een student van Aeres Hogeschool als onderdeel van zijn/haar opleiding. Het is géén officiële publicatie van Aeres Hogeschool. Dit rapport geeft niet de visie of mening van Aeres Hogeschool weer. Aeres Hogeschool aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor enige schade voortvloeiend uit het gebruik van de inhoud van dit rapport.

Voorwoord

Beste lezer,

Voor u ligt mijn afstudeerwerkstuk dat ik heb geschreven in mijn laatste jaar als varkens- en pluimveestudent in Dronten. De kers op mijn taart, zoals de afstudeerhandleiding zegt. Ik ben opgegroeid in de varkenshouderijsector en heb door mijn vele verschillende bijbaantjes ook de rest van de veehouderijsector mogen leren kennen. Dit is ook de reden dat ik mijn afstudeerwerkstuk bij LTO praktisch wilde maken met als doorlopende onderliggende vraag: “Wat heeft de sector er nou werkelijk aan?”

De beweegreden om mijn werkstuk te schrijven bij LTO was de interesse naar de personen achter de schermen van dé belangenbehartiger van agrarisch Nederland. Of de organisatie u nu inspireert of niet, het wil graag bijdragen aan een verenigd agrarisch Nederland. Iets wat we ten tijde van de demonstraties eind 2019 zeker nodig hebben gehad. Hoe denkt LTO over bepaalde zaken en wat zijn de beweegredenen achter sommige keuzes die zij maken? Dit heb ik tijdens mijn kantooruren naast het schrijven van dit werkstuk proberen uit te vinden.

Het werkstuk dat u voor u heeft is misschien maar een klein deel van de veehouderij, en tegelijkertijd van belang voor de gehele sector. Het is namelijk de richting waarin Carola Schouten de veehouderij op wil laten gaan. Het werkstuk is bestemd voor u, als docent of geïnteresseerde, om te informeren en voor u, als geïnterviewde om te zien welke conclusies ik uit uw antwoorden heb gehaald. Ik dank u zeer voor de tijd die u heeft willen nemen om dit gesprek met mij aan te gaan. Ik heb mijn best gedaan uw mening zo goed en juist mogelijk te verwerken.

Ook is dit werkstuk geschreven voor u, als agrariër. Misschien bent u al bezig met natuurinclusieve landbouw, of kan dit rapport u inspireren tot het nemen van maatregelen op gebied van biodiversiteit. Want, zoals politicus Ghandi zegt: “Without action you aren’t going anywhere”. Het verbeteren van biodiversiteit en de wereld begint bij uzelf.

Naast de geïnterviewden en deelnemers aan het focusgroepgesprek wil ik graag mijn begeleiders bij LTO Noord Yvette van Wichen en Ankie de Jong bedanken voor de begeleiding en het doorlezen van mijn rapport. Ook wil ik mijn afstudeerdocent Marrit van Engen bedanken voor de feedback en begeleiding.

Veel leesplezier,

Suzan Hopster

Zwolle

Februari 2020

Inhoudsopgave

Samenvatting.....	6
Summary.....	7
1. Inleiding.....	8
1.1 Het landbouwbeleid vroeger en nu.....	9
1.2 Waarom een transitie naar een nieuwe vorm van landbouw?.....	10
1.3 Kringlooplandbouw versus natuurinclusieve landbouw.....	11
1.4 Niveaus natuurinclusieve landbouw.....	12
1.5 Mogelijkheden in natuurinclusieve landbouw.....	13
1.6 Opinie en perceptie van agrarisch ondernemers	14
1.7 Verdienmodellen	16
1.8 Verwante concepten aan natuurinclusieve landbouw:.....	16
1.9 Keuzes maken door ondernemers.....	17
1.10 Doelstelling, hoofd- en deelvragen.....	19
1.11 Leeswijzer.....	20
2. Materiaal en Methode.....	21
2.1 Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?	21
2.2 Wat zijn de drijfveren van koplopers?.....	21
2.3 Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?	21
2.4 Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw? ..	22
2.5 Dataverwerking.....	22
2.6 Inclusie- en exclusiecriteria	22
3. Resultaten	23
3.1 De geïnterviewden	23
3.2 Deelvraag 1. Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?	24
3.3 Deelvraag 2. Wat zijn de drijfveren van de koplopers in Overijssel?.....	26
3.4 Deelvraag 3. Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?	27
3.5 Deelvraag 4. Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?	29
4. Discussie	31
5. Conclusie en aanbevelingen.....	35
5.1 Conclusie	35
5.2 Aanbevelingen	36
Referenties.....	38
Bijlagen.....	42

1. Vragen interviews	47
2. Focusgroep.....	48
3. Uitgewerkte interviewvragen.....	49
4. Focusgroep uitgewerkt.....	57

Samenvatting

De agrarische sector verandert. Daar waar de landbouw sinds de tweede wereld oorlog gericht was op het zo veel en efficiënt mogelijk produceren van landbouwproducten, komen tegenwoordig termen als kringlooplandbouw, biodiversiteit en duurzaamheid steeds vaker voorbij. In 2014 schreef Carola Schouten de term natuurinclusieve landbouw in haar rijksnatuurvisie “Natuurlijk Verder”. Als dit is waar de Nederlandse landbouwsector naartoe moet, is het van belang deze term te leren begrijpen en gebruiken.

Dit rapport draagt bij aan het begrijpen en eventueel leren toepassen van natuurinclusieve landbouw op het agrarische bedrijf. De hoofdvraag en daarmee rode lijn in dit rapport is als volgt: “Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel?”

Om dit te onderzoeken is literatuuronderzoek gedaan. Vervolgens is kwalitatief onderzoek uitgevoerd doormiddel van interviews en een focusgroepgesprek om erachter te komen wat ondernemers dreef in het toepassen van natuurinclusieve landbouw, welk effect natuurinclusieve landbouw op hun bedrijf gaf, wat hen belemmerde in het verbreden van deze vorm van landbouw, en welke financiële voordelen deze vorm van ondernemen met zich mee brengt.

Uit deze interviews en het focusgroepgesprek kwam naar voren dat er weinig effecten op de bedrijfsvoering van de ondernemer zijn wanneer deze natuurinclusiever onderneemt. Op het bedrijf en de omgeving verandert echter meer: zo verhoogt de biodiversiteit, krijgen ondernemers positieve reacties op de getroffen maatregelen, verbetert de bodem en zijn ondernemers nieuwsgierig naar de effecten die bijvoorbeeld kruidenrijk gras met zich meebrengt. Daarnaast drijft een deel van deze effecten de ondernemers om door te gaan en uit te breiden. Het produceren van een mooi product als botanisch hooi of het zien opgroeien van weidevogels geeft ondernemers veel voldoening. Financieel zijn er nog weinig voordelen te behalen uit natuurinclusieve landbouw, op een eventueel verhoogde opbrengst van een verbeterd land, of het behalen van saldo op minder goede grond na. Ook zijn subsidies van essentieel belang, omdat natuurinclusieve landbouw anders niet rendeert.

Natuurinclusieve landbouw kent ook belemmeringen. Het gehele systeem wordt meer weersafhankelijk en zekerheden vallen weg door het weglaten van chemische gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest. Ook kennen de subsidies belemmerende regels, bijvoorbeeld de uitgestelde maaidatum of continue veranderende wet-en-regelgeving.

Voor het invoeren van natuurinclusieve landbouw is het aanbevolen te kijken of deze vorm van landbouw bij het bedrijf en de ondernemer past en te beginnen met kleine stappen. Projecten LTO Noord kan natuurinclusieve landbouw stimuleren door eigen netwerk en excursies.

Summary

To start nature inclusive agriculture, farmers have to look into their way of farming and if this form of agriculture fits onto their farm but also fits to their way of farming. Farmers can start by taking little measurements during a period of time instead of making big changes all in once. Projects LTO Noord can stimulate nature inclusive agriculture by using its network, staying in contact with farmers and by organising excursions to get farmers in contact with each other.

Dutch agriculture is changing. Since World War II, Dutch agriculture was focussed on producing large amounts of products in the most efficient way. These days, sustainability, biodiversity, and production with the smallest amount of resources are very important. That is why the Dutch minister of Agriculture Carola Schouten has presented her vision on nature in 2014. A vision on where the agriculture of the Netherlands has to focus on.

This rapport can help to understand and implement nature inclusive agriculture on farms. The main question in this rapport is: "What value can nature inclusive agriculture give to farmers in Overijssel?".

To get a clear answer, literature research is done. Qualitative research is done by interviews and a focus group-conversation to get an image of which effect nature inclusive agriculture has on the farm. Further research is done to get a clear of the motive to start with nature inclusive agriculture but also what farmers restrain to start. The last subject is the added value of this form of agriculture financially.

One of the results of the interview is that there is little effect on the way of farming. The farm itself changes by the result of more biodiversity, positive reactions and better soil. What inspires the farmers even more is curiosity by the effect of some measures, and the result of a good product. Financially, a great added value is not yet found, except the value of botanic hay, better soil and subsidy.

Nature inclusive agriculture knows also has its obstacles. The whole system becomes more dependent on the weather and the certainties of using chemical products and fertilizer. Thereby subsidies can withhold farmers to start with this form of agriculture because of its many, often changing rules.

To start nature inclusive agriculture, farmers have to look into their way of farming and if this form of agriculture fits onto their farm but also fits their way of farming. Farmers can start by taking little measurements during a period instead of making big changes all in once. Projects LTO Noord can stimulate nature inclusive agriculture by using its network, staying in contact with farmers and organizing excursions to get farmers in contact with each other.

1. Inleiding

Sinds de Rijksnatuurvisie “Natuurlijk verder” (Ministerie van economische zaken, 2014), waarin in 2014 voor het eerst over natuurinclusieve landbouw werd gesproken, is er meer aandacht voor deze nieuwe vorm van landbouw. De natuur betrekken in de manier van denken en doen en een synergie creëren tussen landbouw en natuur, dat was de samenvattende lijn in deze visie. Een visie met als doel natuurinclusieve groei te genereren: een groei die is gebaseerd op het zodanig benutten van het ‘natuurlijk kapitaal’ dat dat kapitaal zelf ook groeit.

Omdat natuurinclusieve landbouw steeds vaker als inspirerend houvast werd gebruikt, maar weinig concrete impact had, heeft van Doorn et al., 2016 het rapport – Food-for-thought - geschreven dat bedoeld is als wegwijzer in de discussie. Het belicht verschillende aspecten van de term natuurinclusieve landbouw en gaat in op de toegevoegde waarde ervan. De conclusie van dit rapport was dat natuurinclusieve landbouw opgevat kan worden als frame. “Het geeft een bepaalde interpretatie van de relatie tussen landbouw en natuur” (DeWulf et al., 2009a, Schön & Rein, 1994). Tevens definieerde datzelfde rapport het begrip natuurinclusieve landbouw: “Natuurinclusieve landbouw is het streven naar een positieve, wederkerige relatie tussen de landbouwbedrijfsvoering en natuurlijk kapitaal (voedselproductie wordt ondersteund door natuurlijke processen, de landbouw draagt zorgt voor het bestendigen van natuurlijke processen)”. Het rapport eindigde met de 4 p’s, Proces, Profit, Planet, People waarin het uitlegde welke transitie er gaande zijn in de landbouw (Proces), welk economisch effect natuurinclusieve landbouw heeft op boerenbedrijven (Profit) met daarbij de motivatie die agrarisch ondernemers hebben om mee te doen aan het initiatief. Planet werd beantwoord met het optimaliseren van de ecosysteemdiensten en het behoud van biodiversiteit en People ging in op de sturing vanuit de overheid en keten en het sociale kapitaal.

Om het rapport van van Doorn et al, 2016 meer tastbaar te maken is in 2017 het rapport ‘maatregelen natuurinclusieve landbouw’ uitgebracht door het Louis Bolk Instituut (Erisman et al., 2017). De schrijvers van dit rapport herdefinieerden het begrip en kwamen met een overzicht van maatregelen en welke effecten invoering van natuurinclusieve landbouw op het bedrijf tot gevolg zou hebben. Ook maakten zij onderscheid in ambitieniveaus van 0 tot en met 3, waarin bedrijven in de categorie 0 minimaal gebruik maken van biodiversiteit en alleen aan de verplichting voldoen tot 3, waarin bedrijven een adaptief systeem handhaven en volledig grondgebonden zijn. Een adaptief systeem is aangepast aan de natuurlijke omstandigheden en benut deze voor een goede productie. Het streven is om gezond voedsel te combineren met passende verdiensten en behoud van natuur- en landschapskwaliteit. Het omvat een transitie van het gebruikelijke controlemodel naar een adaptief model. Hierdoor kunnen externe schommelingen makkelijker worden opgevangen en is er meer zelfregulatie mogelijk. Bedrijven werkzaam volgens een adaptatiemodel bijvoorbeeld bedrijven met aangepaste koeienrassen of een bedrijf dat zijn koeien een volledig dieet van gras voert. Het model verlegt de focus van inperking van risico’s door het aanwenden van externe middelen als kunstmest en de toepassing van gewasbeschermingsmiddelen naar de opbouw van interne middelen als bedrijfskapitaal, biodiversiteit, kringlopen en een robuustere veestapel. Kortom: “natuurlijke processen en functionele biodiversiteit wordt ingezet om het systeem te versterken. Hierdoor neemt de weerbaarheid van het systeem op lange termijn toe” (de Jong, 2017, pp. 8-9). De hervormde definitie van natuurinclusieve landbouw volgens het rapport werd: ‘Een economisch rendabel landbouwsysteem, dat optimaal beheer van natuurlijke hulpbronnen duurzaam integreert in

bedrijfsvoering, inclusief zorg voor ecologische functies en de biodiversiteit op en om het bedrijf' (LTO Noord, Gelderse Natuur en Milieufederatie, Vereniging agrarisch landschap Achterhoek, & Coöperatief Agrarisch Natuur Collectief Veluwe, 2019).

In september 2018 is de landbouwvisie 'Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden' (Ministerie van landbouw, natuur en voedselkwaliteit, 2018) van Carola Schouten uitgebracht. Deze visie pleit voor een transitie naar kringlooplandbouw en een sterkere verbinding tussen landbouw en natuur. De landbouwvisie is aanvullend op de eerdere visies als de Rijksnatuurvisie uit 2014 (Ministerie van Economische zaken, 2014) en de Natuurambitie Grote Wateren (Ministerie economische zaken, 2014). De biodiversiteit in natuurgebieden in Nederland lijkt zich de laatste jaren voorzichtig te herstellen, waardoor het van belang is deze vooruitgang in stand te houden. De landbouwvisie is deels gebaseerd op de ecologische principes van kringlooplandbouw, maar er is ook aandacht voor natuurinclusieve landbouw (WUR, 2018).

Doordat natuurinclusieve landbouw een jong begrip is (Ministerie van economische zaken, 2014) is er weinig kennis beschikbaar over het onderwerp. Het is daarom van belang meer kennis te verkrijgen over natuurinclusieve landbouw en het toepassen ervan, zodat er in de toekomst meer ondernemers de stap kunnen maken naar een natuurinclusiever bedrijf. Dit is tegelijkertijd het doel van dit onderzoek, namelijk het in kaart brengen van de beweegredenen achter het toepassen van natuurinclusieve landbouw in de bedrijfsvoering van ondernemers en het stimuleren van mensen die dit nog niet doen. Pamflet Rijk en Groen (Bosch, Kunen, Elsinga, Pleune, & Starkenburg, 2019) stelt ook dat er verandering moet komen in de huidige manier van agrarisch ondernemen en heeft als doel natuurinclusieve landbouw te stimuleren in Overijssel met een tweetal onderdelen. Deze zijn het bouwen van een Lab Natuurinclusieve landbouw, welke de zoektocht naar een economisch en ecologisch verdienmodel beoogt en een Stimuleringsregeling biodiversiteitsherstel Overijssel, waarin het plan de provincie vraagt natuurinclusieve landbouw actief te ondersteunen. De belanghebbenden in dit rapport zijn Projecten LTO Noord en Provincie Overijssel. Projecten LTO Noord staat voor het handelingsvraagstuk: "Hoe kunnen wij boeren stimuleren natuurinclusiever te worden en wat drijft de koplopers?" Provincie Overijssel staat voor een gelijkwaardig handelingsvraagstuk: "Wie zijn de koplopers in natuurinclusieve landbouw en hoe kunnen wij boeren stimuleren?"

1.1 Het landbouwbeleid vroeger en nu

Meer dan een halve eeuw was het Nederlandse en Europese landbouwbeleid gericht op het efficiënt produceren van zoveel mogelijk voedsel tegen een lage prijs met een redelijk inkomen voor de boer. Met dit beleid, ontwikkeld door de Sicco Mansholt, heeft agrarisch Nederland tot ver over de grenzen bewondering ge oogst en zich ontwikkeld tot de tweede agrarische exportnatie ter wereld (Wageningen University & Research, z.d.). Hendrickson et al. (2008) en Darnhofer et al. (2010) beschreven twee vormen van agrarisch ondernemen; een efficiënte/vervangende vorm van landbouw en een op biodiversiteit gebaseerde landbouw. Het systeem dat georiënteerd is op productie – het efficiënte systeem- is het meest gebruikte systeem in de landbouw. Het vereist een gespecialiseerde aanpak en een strak gepland management. Een systeem gebaseerd op biodiversiteit zet zich in op brede gewasrotatie en een dynamisch contrast tussen tijd en ruimte. Door de hoge diversiteit kunnen de gevolgen van prijswisselingen en onvoorspelbaar weer worden opgevangen (Hendrickson, Liebig, & Sassenrath, 2008) (Darnhofer, Bellon, Dedieu, & Milestad, 2010).

Een efficiënte productie, geïnspireerd op het beleid van Sicco Mansholt blijft door de groeiende vraag naar voedsel en andere agrarische producten van belang, maar zonder een andere aanpak blijft dit ten koste gaan van de natuur en biodiversiteit. Natuurlijk kapitaal vormt een van de vijf kapitalen die de Nederlandse economie onderscheidt, naast het fysieke (machines, gebouwen e.d.), financiële (de geldvoorraad), menselijke (kennis, vaardigheden) en sociale (participatie, netwerken) kapitaal (Planbureau voor de Leefomgeving, z.d.). Natuurlijk kapitaal omvat de waarde en het duurzaam gebruiken van de natuur. Planten, dieren, water, wind, bodem en mineralen zijn hier voorbeelden van (Rijksoverheid, 2018). Het op een gezondere manier met de natuur om gaan kan het natuurlijk kapitaal aanzienlijk vergroten. Een belangrijk kenmerk van natuurlijk kapitaal is dat het hernieuwbaar is, maar ook dat het uitgeput kan worden als er meer van wordt gebruikt dan er bijgroeit. Het kan, net als elk ander kapitaal, zodanig beheerd worden dat zijn waarde behouden blijft, groeit of uitgeput raakt. Een voorbeeld van benutting waarbij de waarde behouden blijft of zelfs groeit is duurzame visserij waarbij de visstand op peil blijft (Planbureau voor de Leefomgeving, z.d.).

Aandacht voor natuurbeschoud is niet alleen van de laatste jaren. Het speelt zich al af sinds 1975, toen het eerste landelijke beleid is gevormd dat ervoor diende boeren te stimuleren maatregelen te nemen met betrekking tot natuurbeschoud. Om dit te bereiken werden er twee manieren van aanpak geïntroduceerd. De eerste aanpak was het teruggeven van 100.000 hectare landbouwgrond aan de natuur, dat vervolgens werd beheerd door Staatsbosbeheer. De tweede aanpak richtte zich op blijvend landbouwgrond waarop maatregelen getroffen moesten worden om de natuur in de gebieden te behouden. Dit omvatte eveneens een gebied van 100.000 hectare. Het beleid had echter weinig succes waardoor veel van het land behouden bleef. In plaats van het integreren van natuur en de landbouw is men de gebieden gaan scheiden, waardoor de landbouwgrond intensiever kon blijven gebruikt. Nieuwe natuurgebieden werden gevormd, maar de biodiversiteit op de landbouwgrond bleef achteruit gaan (Runhaar et al., 2017).

Deze achteruitgang in biodiversiteit en de scheiding van tussen natuurgebieden en landbouwgrond is, ondanks toenemende aandacht voor natuurbeschoud, blijven bestaan. Het huidige lineaire landbouwsysteem is erop gericht om binnen de afzonderlijke productieketens zo veel mogelijk voedsel te produceren tegen een zo laag mogelijke belasting van het milieu. Het is een bijzonder efficiënt systeem dat over de hele wereld wordt geroemd, maar met één groot nadeel: verspilling. Kringlooplandbouw, centraal in de nieuwe visie van minister Carola Schouten, draait op het principe dat alle biomassa optimaal wordt gebruikt, waardoor verspilling niet of minder aan de orde is. De reststromen van de ene keten zijn de grondstoffen voor de andere keten. Zo wordt bijvoorbeeld voedsel dat bestemd is voor de humane consumptie maar niet meer wordt geconsumeerd, verwerkt in diervoeding. Dieren zetten de reststromen en gewassen die mensen niet kunnen of willen consumeren om in eiwitrijke voeding waardoor deze stromen niet verloren gaan (Wageningen University & Research, z.d.-a). Gewasresten uit de akkerbouw, tuinbouw en voedingsindustrie die niet worden verwerkt in producten voor humane consumptie kunnen dienen als veevoer. Veel van deze reststromen mogen volgens de wet nu nog niet worden gebruikt, zoals meel van insecten en wormen gekweekt op akkerafval en 'swill' (doorgekookte voedselresten).

1.2 Waarom een transitie naar een nieuwe vorm van landbouw?

De moderne landbouw heeft Nederland veel gebracht: voedsel is overal verkrijgbaar tegen lage prijzen. Tegelijkertijd zorgt de landbouw voor de uitstoot van broeikasgassen, geeft het een forse milieubelasting, ecologische verarming op zowel het platteland als natuurgebieden en verlies aan cultuurhistorisch landschap. Dit alles met toenemende maatschappelijke kosten als gevolg. De

oorsprong van zowel het succes als de keerzijde van de landbouw ligt in de inrichting van het huidige landbouwsysteem, een systeem dat sterk gericht is op hoge productie voor de exportmarkt. Nederlandse boeren concurreren hierdoor op de wereldmarkten waardoor zij moeten produceren tegen een zo laag mogelijke kostprijs. De agrarisch ondernemer heeft in deze keten een relatief zwakke positie. Het verlagen van de productiekosten en het verhogen van de efficiëntie doormiddel van schaalvergroting, specialisatie en intensivering is vaak de enige manier om te kunnen blijven produceren. De overheid heeft kaders gesteld zodat de milieudruk, mede veroorzaakt door de landbouw, binnen de grenzen blijft. Daarnaast stimuleert de overheid vergroeningsmaatregelen (van Dijk, Verburg, Runhaar, & Hekkert, 2018). Meer dan tweederde van de oppervlakte in Nederland wordt benut voor de landbouw. Bij het landbouwkundig produceren van voedsel speelt naast het vakmanschap van de akkerbouwer en het klimaat het producerend vermogen van de bodem een belangrijke rol. De bodemvruchtbaarheid is een belangrijke ecosysteemdienst. Vruchtbare bodems zijn gronden die geschikt zijn voor landbouw op basis van chemische, biologische en fysische eigenschappen, waarbij het gaat om maximale gewasopbrengst bij minimaal gebruik van hulpmiddelen zoals bemesting en ontwatering (Hack-ten Broeke et al., 2007).

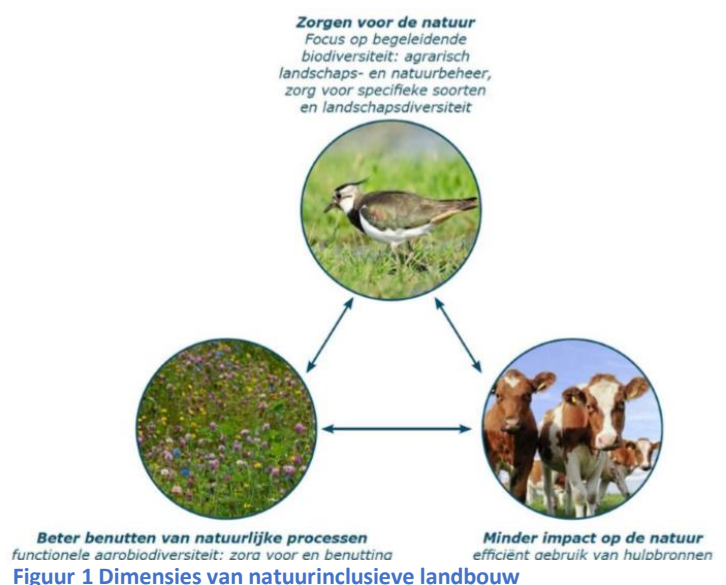
Een transitie naar een systeem dat duurzamer en milieuvriendelijker is, en waarbij de bodemvruchtbaarheid optimaal is, is echter niet gemakkelijk te realiseren. Frenken en Hekkert (2017) noemen dit transformatiefalen: 'het onvermogen van het hele systeem en alle bijbehorende instituties om zichzelf opnieuw uit te vinden en zo radicale oplossingen voor verduurzaming mogelijk te maken. Dit transformatiefalen vormt wellicht de grootste barrière voor verduurzaming van de Nederlandse landbouw'.

1.3 Kringlooplandbouw versus natuurinclusieve landbouw

Er is een zekere mate van overlap tussen de concepten kringlooplandbouw en natuurinclusieve landbouw (Ministerie van landbouw, natuur en voedselkwaliteit, 2018) "In kringlooplandbouw staat efficiënter omgaan met grondstoffen centraal, met als resultaat bijvoorbeeld verminderd kunstmestgebruik. Natuurinclusieve landbouw staat voor het beter benutten van natuurlijke processen, zoals stikstofbinding door vlinderbloemigen, zodat minder input als kunstmest nodig is". Hoewel dit rapport de focus legt op natuurinclusieve landbouw, zullen termen als biodiversiteit en kringlooplandbouw regelmatig terugkomen.

"Natuurinclusieve landbouw is een vorm van duurzame landbouw met een veerkrachtig eco- en voedselsysteem en kan omschreven worden aan de hand van drie dimensies" (ook visueel afgebeeld in figuur 1) (Van Doorn et al., 2016):

Aan de basis van een veerkrachtig landbouw- en voedselsysteem staat de biodiversiteit die essentiële bijdragen levert aan de agrarische bedrijfsvoering, zoals natuurlijke ziekte- en plaagwering, bestuiving, watervoorziening en -zuivering, natuurlijke bodemvruchtbaarheid en

Bron: Van Doorn et al. (2016)

een goede bodemstructuur. Dit heet functionele agrobiodiversiteit. Natuurinclusieve landbouw begint met het in stand houden, versterken en gebruikmaken van deze biodiversiteit en de ecosysteemdiensten die deze het bedrijf biedt.

Door gebruik te maken van functionele agrobiodiversiteit en ecosysteemdiensten en het sluiten van kringlopen richting nul-emissie kan er steeds efficiënter gebruik worden gemaakt van grondstoffen en wordt de invloed van de bedrijfsvoering op water, bodem en lucht steeds kleiner. Hierdoor worden de negatieve effecten van de bedrijfsvoering op de (natuurlijke) omgeving geminimaliseerd (zowel lokale, regionale als globale afwentelingseffecten). Als gevolg hiervan ontstaat een positieve terugkoppeling naar kansen voor specifieke soorten op het bedrijf en in het omringende landschap (Erisman et al., 2017).

Ten slotte is er de zorg voor het landschap en specifieke soorten op het bedrijf. Door aanleg en onderhoud van landschapselementen wordt een groene infrastructuur op landbouwbedrijven in stand gehouden (belangrijk voor flora en fauna). Landschapselementen hebben ook een functie in het versterken van de functionele agrobiodiversiteit op het bedrijf. Agrarisch natuurbeheer zorgt voor het voortbestaan van bijvoorbeeld weide- en akkervogels en andere boerenlandsoorten.

Natuurinclusieve landbouw begint met vier elementen:

- Functionele biodiversiteit: bodemleven, natuurlijke plaagbestrijding, bestuiving en genetische biodiversiteit (rassen).
- Bevorderen van (wilde) flora en fauna op boerenland, zoals boerenlandvogels en akkerkruiden.
- Landschaps- en cultuurhistorische elementen of landschappelijke structuren die bijdragen aan biodiversiteit
- Verkleinen van de negatieve effecten van de landbouw op natuurwaarden in de omgeving (zorgen voor toereikende milieukwaliteit).

Het accent ligt op het verhogen van de biodiversiteit op een bedrijf, maar tegelijkertijd stelt een natuurinclusieve bedrijfsvoering eisen aan de kwaliteit van het milieu, water, bodem en klimaat, dus van het gehele 'natuurlijk kapitaal' (Boerennatuur, 2017). Bij natuurinclusieve landbouw gaat het met nadruk niet enkel om landbouw in dienst van natuur, maar om landbouw die juist gebruik maakt van de natuur, waardoor de milieudruk vermindert. Daarvan profiteren zowel functionele biodiversiteit als specifieke soorten (Erisman et al., 2017).

1.4 Niveaus natuurinclusieve landbouw

Zoals eerder genoemd maakt natuurinclusieve landbouw onderscheid tussen vier bedrijfsambities/niveaus. Wanneer er geen gebruik wordt gemaakt van het stimuleren van biodiversiteit op het bedrijf en er alleen aan de wettelijke verplichtingen wordt voldaan is er sprake van niveau 0. Bij de basisambitie (niveau 1) treft de ondernemer op een deel van zijn land maatregelen voor specifieke soorten om de biodiversiteit te bevorderen. Dit kan bijvoorbeeld door de aanleg van sloten en het beheer van slootkanten, door een klein deel van het land af te schermen of onbeheerd te laten of via een mozaïekstructuur rekening te houden met maaien of bemesten. Een stap hoger is de bewust ambitie (niveau 2). Bij deze ambitie stuurt de ondernemer op verbetering van de functionele biodiversiteit door verbetering van bodem-, gewas- en diercycli op het bedrijf, naast beheer van landschapselementen en maatregelen ten aanzien van specifieke soorten. Wanneer het

bedrijf volledig natuurinclusief is, valt het bedrijf in de categorie best of biodiverse (niveau 3). Dit is een adaptief systeem, waarbij kringlopen geoptimaliseerd zijn en aandacht is voor onder andere kruidenrijk grasland en robuuste koeienrassen. Er is oog voor de aanleg en het onderhoud van landschapselementen en maatregelen ten aanzien van specifieke soorten. Door een deelname in een gebiedscollectief met ambitieus gebiedsbeheersplan als groenblauwe dooradering en soortenbeheer kan de resultaten versterken (Erisman et al., 2014).

Bij het niveau 0 zijn de kosten voor investeringen in biodiversiteit hoger, maar de verschillen in opbrengsten met het eerste niveau beperkt. Niveau 2 biedt op de middellange en lange termijn de hoogste stabiliteit in inkomen, omdat het veel gebruik maakt van natuurlijke processen in plaats van externe inputs om verstoringen zoals ziekten en plagen op te vangen. Het leidt tot grote duurzaamheidsstappen, maar nog niet tot de grootste biodiversiteitswinst. Niveau 3 is zowel vanuit duurzaamheid als biodiversiteit het meest aantrekkelijk, maar biedt alleen op lange termijn (minimaal tien jaar) zicht op vergelijkbare verhoudingen in kosten-baten als niveau 0. Dat komt doordat het managen, optimaliseren en uittesten van natuurlijke processen en het agro-ecosysteem veel tijd vergt (Erisman et al., 2017).

1.5 Mogelijkheden in natuurinclusieve landbouw

Er zijn verschillende mogelijkheden die bijdragen aan een natuurinclusiever bedrijf. In tabel 1 staan enkele van deze maatregelen, tezamen met een korte uitleg. In bijlage 1 is een uitgebreidere uitwerking van maatregelen die men als grondbezitter kan nemen.

Agrarisch ondernemers kunnen verschillende maatregelen treffen om de biodiversiteit op het bedrijf te verhogen. Dit kan onder andere door het aanleggen van akkerranden en bloemstroken. Deze bestaan in vele vormen en kunnen verschillende doelen dienen. Een van de belangrijkste functies van een akkerrand of bloemstrook is het voorkomen of beheersen van plagen. De bloem- en plantsoorten in de akkerranden trekken natuurlijke vijanden van plaaginsecten aan terwijl zij voor de soorten die een plaag kunnen vormen juist onaantrekkelijk zijn. Meerjarige stroken zijn geschikt voor overwintering en voortplanting van plaagbestrijders terwijl eenjarige stroken meer geschikt zijn voor voedselaanbod in de vorm van nectar en stuifmeel. Een tweede belangrijke functie van de bloeiende stroken is bestuiving van gewassen. Bloemplanten die speciaal geschikt zijn voor bijen, hommels en zweefvliegen, kunnen bijdragen aan een verbeterde gewasopbrengst door efficiëntere bestuiving. Bovendien zijn bloemstroken goed om de algemene biodiversiteit te vergroten en verbetert ten slotte de waterkwaliteit doordat de akkerrand een buffer vormt tussen de akker en het naastgelegen oppervlaktewater. Hierdoor vindt er minder uitspoeling van (chemische) bestrijdingsmiddelen, meststoffen en minder erosie plaats (Natuurinclusief landbouw initiatief, 2019).

Agrarisch natuurbeheer is het pachten van grond om er vervolgens vee op te laten grazen. De betreffende grond is in eigendom van Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de provinciale landschappen en kan gebruikt worden voor veehouders die geen eigen grond in bezit hebben. De samenwerking tussen organisatie en veehouder levert niet alleen een verbetering op voor de natuur, ook de gezondheidsstatus van de dieren kan aanzienlijk vooruitgaan door het rijke palet aan voedingsstoffen in het kruidenrijke gras. Agrarisch natuurbeheer is echter niet voor iedereen geschikt, het ras moet geschikt zijn voor deze natuurlijke omstandigheden. In de tabel (tabel 1) op de volgende pagina zijn enkele maatregelen weergegeven die ingevoerd kunnen worden bij de transitie naar natuurinclusieve landbouw.

Tabel 1 Maatregelen natuurinclusieve landbouw (natuurinclusief landbouwinitiatief, 2019)

Maatregel	Inhoud maatregel
Agroforestry	Meerjarige houtige gewassen worden gecombineerd met landbouwgewassen en/of dieren.
Brede gewasrotatie	Teelt op bodem verschilt elke 4-6 jaar. Drinkt kunstmestgebruik en bestrijdingsmiddelen terug.
Kringlooplandbouw	Verzamelnaam voor landbouwmaatregelen om grondstoffenkringloop zoveel mogelijk te sluiten.
Kruidenrijk grasland	Monocultuur in graslanden verminderen door kruiden. Bevordert biodiversiteit en verbetert mineralen en sporenelementen in veevoeding.
Landschapselementen	Vormen habitat voor lokale biodiversiteit en gebieds-gebonden soorten waaronder veel vogels.
Natuurgericht maaien	Gefaseerd maaien om verschraling tegen te gaan, maar tegelijkertijd beschutting voor de dieren te behouden.
Paludicultuur (natte teelt)	Speciale gewassen die op natte bodems als veengebieden groeien, telen op deze gronden
Plas-dras	Tijdelijk onder water zetten van grasland of greppels om betere leefomstandigheden te creëren voor weidevogels (voedselvoorziening, slapen, ruien).
Strokenteelt	Meerdere gewassen in stroken naast elkaar telen om zo biodiversiteit te verhogen.
Wintervoedselakker	Akkers vol granen en kruiden die niet worden geoogst maar blijven staan gedurende winter. Deze akkers voorzien in de voedselbehoefte van vogels die in de winter overwinteren.
Weidegang	Grasland laten beweiden door vee

1.6 Opinie en perceptie van agrarisch ondernemers

Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) heeft in 2019 een onderzoek gedaan naar de financieringsbehoefte bij natuurinclusieve landbouw. Om dit te onderzoeken heeft het bureau in het najaar van 2018 een vragenlijst voorgelegd aan LTO leden. Hierop hebben ruim 1000 ondernemers gereageerd. Uit dit onderzoek kwam naar voren dat 40% van de respondenten iets aan natuurinclusieve landbouw doet aan de randen van het bedrijf, 10% op de helft van het bedrijf maatregelen genomen heeft voor een meer natuurinclusieve landbouw en 10% volledig natuurinclusief onderneemt. De respondenten hebben zichzelf geclassificeerd in de groepen, waardoor er een correlatie is ontstaan tussen de zelf-classificatie en de intensiteit van het landgebruik: hoe natuurinclusiever de bedrijfsvoering, hoe minder intensief het bedrijf (Bouma, Koetse, & Polman, 2019).

De samenhang tussen zelfclassificatie en de (financiële) kenmerken van bedrijfsvoeringen samen met de verwachtingen en overtuigingen van de respondent geeft een meer verspreid beeld: er is geen duidelijke relatie tussen de zelf-gerapporteerde financiële gezondheid van de bedrijfsvoering en de mate van natuurinclusiviteit, maar het nemen van financiële risico's hangt bij de groep niet alleen af van de financiële positie. Risicopercepties spelen een belangrijke rol, alsmede de zekerheid tot

bedrijfsopvolging. Tot slot is er een duidelijke samenhang tussen de mate van natuurinclusiviteit en de verwachtingen van de respondent gevonden: hoe positiever de respondent is over de verwachte bijdrage van de overheid, ketenactoren en financiële instellingen aan de ontwikkeling van natuurinclusieve landbouw in Nederland, hoe natuurinclusiever het bedrijf (Bouma, Koetse, & Polman, 2019).

Opvallend in dit onderzoek was ook de populariteit van bepaalde maatregelen in verschillende bedrijfsclassificaties. Zo pasten reguliere bedrijven vooral maatregelen als 'vermindering antibioticagebruik', 'blijvend grasland' en 'gebruik van groenbemesters en vanggewassen' toe terwijl 'bloeiende akkerranden', 'aanleg landschapselementen', 'winterbedekking akkers' en 'volledig grasgevoerd bedrijf' meer toegepast werden bij de meer natuurinclusieve bedrijven. Tevens zijn de bedrijven die actief zijn in het toepassen van natuurinclusieve landbouw vaker lid van een collectief voor agrarisch natuurbeheer en vaker biologisch zijn gecertificeerd. Conclusie uit deze bevinding is dat respondenten mogelijk nu reeds (gedeeltelijk) betaald worden voor hun inspanningen op het gebied van natuurinclusiviteit (meerprijs voor biologische producten, GLB-vergoeding). De grootste weerhoudingen om te financieren in natuurinclusieve landbouw komt door onbekendheid van natuurinclusieve landbouw en de gangbare rendementseisen. Agrarisch ondernemers die reeds in natuurinclusieve landbouw hebben geïnvesteerd, zullen volgens het onderzoek het sterkst geprikkeld kunnen worden om nog meer te ondernemen in natuurinclusieve landbouw (Bouma, Koetse, & Polman, 2019).

In het kader van risicohouding en perceptie is duidelijk naar voren gekomen dat er een samenhang is tussen het nemen van risico's en leeftijd van ondernemers; jongeren zijn in het algemeen minder risicomijdend, en ouderen zijn in het algemeen meer risicoavers. Tegelijkertijd is de leeftijd van een respondent een indicator voor de fase waarin een bedrijf zich bevindt. De jonge ondernemers hadden naar eigen zeggen een grotere schuldenlast, wat mogelijk consequenties met zich mee brengt wanneer zij willen investeren in natuurinclusiviteit. Bij het splitsen van risicoperceptie in verschillende sectoren kwam naar voren dat melkveehouders meer risicoavers zijn dan akkerbouwers, waarbij de risicoaversie met de leeftijd toeneemt (Bouma, Koetse, & Polman, 2019).

Naast het bovengenoemde opinieonderzoek van PBL heeft ook Trouw een opinieonderzoek uitgevoerd bij agrariërs. Het onderzoek is het grootste onderzoek dat ooit onder agrariërs is gehouden en had een respons van 2287 boeren, met een extra persoonlijk bijgevoegd verhaal van 1200 ondernemers. Met betrekking tot natuurinclusieve landbouw kwam naar voren dat in de komende tien jaar ongeveer 50% wil overschakelen naar een duurzamere vorm van landbouw. De agrariërs waren eensgestemd over het feit dat zij vonden dat zij de natuur beschermen als agrariër, 95% was het hier mee eens, waarvan meer dan 60% zeer mee eens. Bij de vraag of ondernemers over moeten stappen naar natuurinclusieve landbouw, rekening houdend met de omgeving en de soortenrijkdom daarin, was een kleine meerderheid voor het natuurinclusiever ondernemen. Opvallend was de groep van bijna 20% die het hier absoluut niet mee eens was. Wanneer supermarkten en consument meer voor de producten zouden willen betalen, zouden 80% van de ondernemers bereid zijn om over te stappen naar natuurvriendelijker productiemethoden (Trouw, 2018).

In mei 2018 heeft Wageningen University samen met het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid een publicatie naar buiten gebracht over de verdienmodellen in de natuurinclusieve landbouw (Polman & Dijkshoorn, 2018). Dit rapport, genaamd verdienmodellen natuurinclusieve landbouw, kaartte vier verdienmodellen aan in de veehouderij: samenwerken, verbreden, intensief &

natuur en extensief & natuur. Dit is tevens gedaan voor de akkerbouwsector: samenwerken, verbreden, akkerbouw & natuur en akkerbouw & bodem.

1.7 Verdienmodellen

Er zijn verschillende manieren waarop natuurinclusieve landbouw op kan schalen. De overheid neemt het initiatief en/of financiert (bijvoorbeeld agrarisch natuurbeheer), de consument bepaalt een meerprijs voor natuurinclusieve producten (bijvoorbeeld via certificering), de producent neemt genoegen met minder rendement of de innovatie betaalt zichzelf op termijn terug. Ook grote spelers als FrieslandCampina, On the way to PlanetProof, Blief en Stichting Veldleeuwierik dragen bij aan de ontwikkeling door nichemarkten te creëren voor natuurinclusieve producten. De transitie naar een natuurinclusieve landbouw is niet alleen de taak van de primaire producent, maar voor elke betrokken schakel, inclusief de consument (Smits et al., 2019).

Voor een omschakeling naar een meer natuurinclusieve landbouw zijn er verschillende punten van aandacht. Ten eerste moet voor het bewerkstelligen van een transitie een toekomstvisie voorhanden zijn. Ook al zijn deze nog omgeven met veel onzekerheden, met een visie kunnen er concrete stappen op korte termijn worden gezet.

Ten tweede moet in beeld komen welke acties er al worden ondernomen door stakeholders, en wat er nog verwacht kan worden op korte en middellange termijn. De ondernomen acties kunnen schokken teweeg brengen in het systeem en leiden tot een nieuw, alternatief systeem.

Ten slotte zijn er tijdens de overgangperiode belemmeringen. Een kritische transitiezone betekent barrières, die ontwikkelingen in de weg kunnen staan. Hieronder vallen ook juridische barrières. In het verminderen van het aantal barrières kan de overheid een rol spelen (Smits et al., 2019).

1.8 Verwante concepten aan natuurinclusieve landbouw:

Er zijn verschillende initiatieven opgestart om natuurinclusief ondernemen te stimuleren. **Boeren voor Natuur** is een natuurinclusief landbouwsysteem dat inspeelt op het natuurinclusiever maken van bedrijven. Het combineert de zorg voor natuur, het benutten van natuurlijke processen en het verlagen van impact van landbouwactiviteiten. Hierbij wordt het gehele bedrijf beoogd. Boeren voor Natuur heeft echter een hogere ambitie als het gaat om biodiversiteit dan natuurinclusieve landbouw, welke is bedoeld als een ontwikkelingsrichting voor mainstream bedrijven, terwijl Boeren voor Natuur een oplossing is voor gebieden met een hoge maatschappelijke waarde vanwege natuur, landschap en/of waterbeheer (Westerink et al., 2013).

Agro-ecologie ziet het landbouwbedrijf als een ecosysteem. Het legt de focus op het gebruik maken van ecologische processen en het stellen van goede randvoorwaarden om het doel te bereiken. Een hogere diversiteit aan gewassen, het verhogen van bodemorganische stof en het creëren van habitat voor bestuivers en natuurlijke vijanden zijn enkele speerpunten waar Agro-ecologie zich voor inzet. In de biologische landbouw wordt al veel Agro-logisch inzicht ingezet (Judith Westerink, Plomp, Ottburg, Zanen, & Schrijver, 2018).

HNV farming is gerelateerd aan de Europese beleidscategorie High Nature Value farmland. Elk landbouwgebied in de Europese lidstaten waar hoge natuurwaarden voorkomen is in kaart gebracht, waarna HNV farming wordt gestimuleerd. HNV farming wordt vooral geassocieerd met (zeer) extensieve, traditionele vormen van landbouw, gekoppeld aan oude cultuurlandschappen.

Groenblauwe infrastructuur staat voor verbindingen over landsgrenzen heen, als op de fijnmazige groenblauwe dooradering in het landschap. Het staat voor het verbeteren van biodiversiteit in het kader van de biodiversiteitsstrategie.

Kringlooplandbouw probeert de bedrijfsvoering te optimaliseren door kringlopen van stikstof en fosfor zo efficiënt mogelijk te laten verlopen. Onder andere wordt geprobeerd inzicht te krijgen in de kwaliteit van mest, de hoeveelheden mest dat wordt toegediend, de opbrengsten en de verliezen.

1.9 Keuzes maken door ondernemers

De brochure boeren in beweging, uitgevoerd door Wageningen University & Research (2018) geeft een inzicht over hoe boeren afwegingen maken over natuurinclusieve landbouw en hoe anderen hen kunnen helpen. De brochure is opgesteld aan de hand van het raamwerk dat ontwikkeld is door Runhaar et al (2016). Het raamwerk gaat ervanuit dat aan vier randwaarden moet voldaan, voordat een boer kan kiezen voor natuurinclusieve landbouw. De motivatie van de ondernemer- ofwel het willen- is de eerste en

belangrijkste randvoorwaarde. Het is namelijk het beeld dat de ondernemer van zichzelf heeft, en wat volgens hem een goede ondernemer karakteriseert. Ook affiniteit, interesse en plezier in het werk zijn hierbij factoren. Voor het maken van de brochure zijn melkveehouders in Eemland en akkerbouwers in Flevoland gevraagd naar hun bevindingen. Wat volgens de melkveehouders zou helpen om natuurinclusiever te

worden is een tegenprestatie, noodzakelijk geacht om de bedrijfsvoering natuurinclusiever in te richten. Zonder een tegenprestatie is het natuurinclusiever maken van hun melkveebedrijf economisch niet haalbaar. Tevens hebben de ondernemers in Eemland behoefte aan een langetermijnvisie van de overheid voor de sector en het gebied. De regeling zou beter moeten aansluiten bij de besluitvormingspraktijk van het boerenbedrijf voor korte-, middellange en langetermijnbeslissingen. Wat betreft regelgeving voelen de melkveehouders in Eemland zich niet altijd gesteund door de overheid. Dit werkt demotiverend, evenals de predatie op de weidevogels door vossen en roofvogels. Een gebrek aan visie, volgens de melkveehouders, omdat de regelgeving zowel de vogels als hun vijanden beschermt. Ten slotte zijn de ondernemers bang dat wat eerst vergoed wordt, later verplicht gaat worden. Dit wordt gezien als demotiverend. De groep akkerbouwers uit Flevoland vindt dat de regels tegen de flexibiliteit in werken, wat demotiverend werkt. Wanneer de grond een te hoog natuurgehalte krijgt, lopen de ondernemers het gevaar dat hun grond een natuurbestemming krijgt. Volgens akkerbouwers zouden drie elementen kunnen helpen: hogere opbrengsten door markt of overheid, lagere kosten en een beperking van bedrijfsrisico's (Westerink, Smit, Dijkshoorn, Polman, & Vogelzang, 2018).

Figuur 2. Motivatierraamwerk van Runhaar et al (2018)
(Westerink, Smit, Dijkshoorn, Polman, & Vogelzang, 2018)

De motivatie van boeren om natuurinclusieve keuzes te maken, heeft vele dimensies, die niet alleen gaan over economie. Beslissingen gaan gepaard met allerlei afwegingen op basis van belangrijke waarden, zoals het doorgeven van het bedrijf aan de volgende generatie, het bezit van grond en persoonlijke ontwikkeling (Farmar-Bowers and Lane 2009). Het beeld dat een boer van zichzelf heeft, en of natuur-inclusieve landbouw bij hem past, is bijvoorbeeld een belangrijke verklaring van gedrag (Lokhorst et al 2011). Persoonlijke affiniteit met natuur speelt ook een rol (Ahnström et al 2013). Enthousiasme voor biodiversiteit ontstaat vaak in de kinderjaren. Jonge boeren staan voor strategische beslissingen en staan open voor vernieuwende ideeën (Farmar-Bowers and Lane 2009). De langjarige bedrijfsstrategie bepaalt in hoge mate de bedrijfsvoering en de tactische en operationele beslissingen (Westerink et al 2014). Een keuze voor een bepaald stalsysteem kadert bijvoorbeeld nog jarenlang af hoeveel ruimte de boer heeft voor weidegang en welke kwaliteit mest hij of zij kan aanwenden. Van Herzele et al (2013) keken naar de houding waarmee boeren meedoen aan agrarisch natuurbeheer in een Belgische regio en koppelden dat aan de zwaarte van de gekozen pakketten. Ze onderscheidde de volgende houdingen: opportunistisch (een beetje geld krijgen voor wat ze toch al doen), calculerend (ze doen alleen mee als het voldoende opbrengt), compenserend (vergoeding krijgen voor een verplichting), optimaliserend (het beste maken van minder productief land), katalyserend (ze zien een voordeel voor het bedrijf in het verbeteren van het milieu), en betrokken (agrarisch natuurbeheer als onderdeel van de bedrijfsvoering). Boeren met een betrokken houding kozen vaker voor zware pakketten. Dergelijke boeren kijken sterk naar de mate waarin een maatregel past in hun bedrijfsvoering: voor hem of haar is het een manier van werken, een bedrijfsstijl. Een natuurinclusieve bedrijfsstrategie vergroot de kans dat tactische en operationele beslissingen van de boer daarmee in overeenstemming zijn. De overheid hoeft op die beslissingen dan minder te sturen. Het concept Boeren voor Natuur is een voorbeeld van inzetten op een natuurinclusieve bedrijfsstrategie (Hendrickson et al., 2008). Het omvat een visie over het samengaan van natuur en landbouw doormiddel van een extensief bedrijfssysteem (natuurgericht bedrijf). De boer wordt zelfvoorzienend in voer en mest en werkt met hogere waterstanden en meer landschapselementen. Hiervoor krijgt hij een vergoeding op basis van een langjarige overeenkomst. Op dit moment wordt het concept uitgetoetst op een melkveehouderij, twee schapenhouderijen en een zoekkoeienbedrijf (Westerink-Petersen et al., z.d.)

Het beperken van risico's en bedrijfszekerheid is een belangrijk aspect voor agrarisch ondernemers. Door gebruik te maken van hulpmiddelen als kunstmest, gewasbescherming en beregning kan een ondernemer zijn afhankelijkheid van weer en natuurlijke omstandigheden (bijvoorbeeld het optreden van ziekten en plagen) in grote mate beperken, wat hem meer zekerheid van een goede oogst en gewaskwaliteit biedt. Het aantal uren dat men moet besteden aan de biodiversiteit op zijn land moet beperkt blijven om het werkbaar te houden. Ook de verschillen tussen bedrijven en gebieden kunnen beperking geven tussen wat er bereikt kan worden. (van Doorn et al., 2016).

Om natuurinclusieve landbouw mogelijk te maken dient men rekening te houden met de wet- en regelgeving. De nieuwe omgevingswet, Stelselherziening Omgevingswet (Ow) voegt een aantal milieu- en ruimtelijke ordeningswetten samen in één wet. De deadline voor het instellen van deze wet is 2021 en is soortgelijk aan de inhoudelijke (milieu)regels die al zijn vastgelegd in de wet die anno 2019 van kracht is, de Wet Ruimtelijke Ordening. Het hoofddoel van de nieuwe wet is een duurzame ontwikkeling. Deze wet heeft echter geen enkel juridisch hoofdbeginsel waaraan alle besluiten zouden moeten voldoen waardoor het bestuur en de rechter op geen enkele manier in staat zijn corrigerend

op te treden. De meststoffenwetgeving is uitgesloten van het Ow en blijft geldig. De meststoffenwet reguleert natuurinclusieve landbouw niet, maar lijkt wel voorwaardenstellende en voorwaardenstellende regels daarover uit te sluiten (Smits et al., 2019).

Om natuurinclusieve landbouw toegankelijker te maken dient de overgang hiernaartoe te versoepelen. Hervorming van het omgevingsrecht, het meststoffenrecht en het afvalstoffenrecht is hierbij van belang. Een hervorming die een integrale aanpak vergt.

Het bewijs dat een duurzame bedrijfsvoering mogelijk is, is onder andere te vinden in Ierland. Hier is, op gezamenlijk initiatief van de sector, de ketenpartijen, retailers, horeca en de overheid, het duurzaamheidsmanifest Origin Green opgesteld. De doelstelling van Origin Green is om met de Ierse landbouw wereldleider te worden op het gebied van duurzaam geproduceerd voedsel. De gestelde visie voor 2025, gevormd in het Sustainability Report 2015, steunt op 5 pilaren: het verlagen van de impact op de maatschappij, het communiceren van het Origin Green verhaal, het verlagen van de ecologische voetafdruk, het vinden van innovatieve oplossingen door samenwerking en het creëren van duurzaamheid in huishoudens. Er is in dit systeem bewust niet ingezet op een heel systeem van regels en verboden, maar op duidelijke randvoorwaarden met ondersteuning in de vorm van kennisuitwisseling, advies en ondersteuning en het vermarkten van duurzaam geproduceerde en kwalitatief hoogwaardige voedselproducten, waarvoor de Ierse herkomst garantie moet worden (van Dijk et al., 2018).

Uit alle literatuur is niet naar voren gekomen welk effect natuurinclusieve landbouw heeft op de bedrijfsvoering van agrarisch ondernemers. Dit omvat alle agrarisch ondernemers, maar vooral akkerbouwers, melkveehouders en pluimveehouders die hun pluimvee de mogelijkheid bieden om buiten te lopen. Deze ondernemers hebben namelijk de meeste mogelijkheden om natuurinclusieve landbouw toe te passen op het bedrijf. Doordat het nog steeds niet duidelijk is welke uitwerking natuurinclusieve landbouw met zich mee brengt is voor velen na het inlezen in literatuur nog onbekend welke uitwerking het doorvoeren van een andere bedrijfsstrategie op zijn of haar bedrijf heeft. Om dit rapport praktisch en toepasbaar te krijgen is het van essentieel belang dat natuurinclusief laagdrempelig, uitnodigend en stimulerend werkt. Daarnaast is er pas aandacht voor natuurinclusieve landbouw sinds 2014, waardoor men nog maar enkele werkelijke langetermijneffecten heeft kunnen bemerken. Projecten LTO Noord is bezig met het in kaart brengen van de koplopers in Overijssel. De belemmeringen die ondernemers kunnen ervaren zijn voor een deel behandeld in paragraaf 1.8. Dit is echter onderzocht bij melkveehouders uit Eemland en akkerbouwers uit Flevoland. Dit rapport richt zich op ondernemers in Overijssel, waar de agrarisch ondernemers wellicht andere drijfveren en belemmeringen voelen ten opzichte van natuurinclusieve landbouw.

1.10 Doelstelling, hoofd- en deelvragen

Dit rapport is geschreven om de drijfveren van de koplopers in kaart te brengen, te onderzoeken wat ondernemers tegenhoudt om extra maatregelen te treffen die de natuur meer bij hun bedrijf betreft, en uiteindelijk om het natuurinclusief ondernemen te kunnen stimuleren. Met het oog op stimuleringsmogelijkheden is het noodzakelijk om de motiverende en weerhoudende factoren bij ondernemers in kaart te brengen. Door deze stimulansen te versterken en de weerhoudende factoren weg te nemen of te kunnen overtreffen, ontstaat de mogelijkheid tot het vergroten van de groep natuurinclusieve agrarisch ondernemers. Uit dit doel is de volgende hoofdvraag voortgekomen:

“Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel?”

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen geformuleerd:

1. Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?
2. Wat zijn de drijfveren van de koplopers in Overijssel?
3. Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?
4. Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?

1.11 Leeswijzer

Hoofdstuk 2 beschrijft het materiaal en de methode die zijn gebruikt in dit onderzoek. Daarna zijn in hoofdstuk 3 de resultaten te vinden en trekt hoofdstuk 4, de discussie, de resultaten in twijfel.

Hoofdstuk 5 vormt de conclusie en geeft aanbevelingen. Na hoofdstuk 5 zijn de referenties en bijlagen te vinden.

2. Materiaal en Methode

Om te onderzoeken welke toegevoegde waarde natuurinclusieve landbouw kan leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel is kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Er is gebruik gemaakt van zowel literatuuronderzoek als veldonderzoek. Door oude onderzoeken te betrekken in dit rapport waren er meer gegevens over bijvoorbeeld keuzes die agrarisch ondernemers maken en waarom zij deze maken. Om deze gegevens kracht bij te zetten is er middels interviews een verduidelijkend beeld gegeven over de drijfveren en weerhoudende factoren voor het toepassen van natuurinclusieve landbouw op agrarische bedrijven.

2.1 Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?

Door middel van minimaal 6 interviews met de koplopers in natuurinclusieve landbouw kon een beeld worden geschetst welke impact natuurinclusieve landbouw werkelijk heeft op zijn bedrijfsvoering. Het doel van deze vraag was om de effecten van het toepassen van natuurinclusieve landbouw in kaart te brengen zodat anderen hier inspiratie uit kunnen halen. Deze vraag werd beantwoord via een diepte-interview dat één-op-één werd gehouden. De vragen in dit interview waren volledig open en werden gesteld met een semi-gestructureerd karakter om gestructureerd antwoorden op de deelvragen te krijgen en eveneens de ruimte te hebben om dieper op antwoorden in te gaan en om nog meer informatie te verzamelen. De interviews zijn gehouden bij de ondernemers en duurden tussen een half uur en een uur. Alle antwoorden zijn genoteerd en verwerkt in de beknopte versie die in de bijlage te vinden is. De interviews zijn gehouden in de maanden november en december 2019.

2.2 Wat zijn de drijfveren van koplopers?

De drijfveren van de koplopers kwamen eveneens in het interview naar voren. Het in kaart brengen van deze drijfveren was tevens een belangrijk punt voor project Natuurlijk Kapitaal in de Landbouw. De drijfveren van de ondernemers waar de excursie was gepland kwam in hun presentatie naar voren en is meegenomen in het aantal verzamelde drijfveren. De resultaten van deze deelvraag zijn in een verkapte opsomming weergegeven.

2.3 Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?

De belemmeringen die agrarisch ondernemers voelen om niet te beginnen met natuurinclusieve landbouw is in kaart gebracht op twee manieren. Ten eerste is dit via de interviews, die in de vorige twee deelvragen aan bod kwamen. Daarnaast is er een excursie georganiseerd voor geïnteresseerden in het project Natuurlijk kapitaal in de landbouw. Deze excursie vond plaats bij twee agrarisch ondernemers die al veel doen in natuurinclusieve landbouw en diende als inspiratiebron voor de geïnteresseerden. Tijdens deze dag vonden er gesprekken plaats, individueel als in groepen, waardoor extra informatie verzameld kon worden. Ook vond er tijdens deze dag een groepsgesprek plaats, waardoor de geïnteresseerden in dialoog met elkaar konden gaan. Tijdens dit groepsgesprek, ook wel focusgroep* genoemd, kwamen vragen die essentieel waren om deze deelvragen te beantwoorden aan bod. Deze focusgroep bevatte 3 deelnemers. De vragen die zijn gebruikt voor dit gesprek zijn te vinden in bijlage 3.

**een focusgroep-interview werd met name gebruikt voor marktonderzoek maar is tegenwoordig in bijna alle domeinen van sociaal onderzoek te vinden. Denk bijvoorbeeld aan politiek onderzoek (hoe reageren mensen op een bepaald beleid?) of binnen de gezondheidszorg (hoe ervaren patiënten bijwerkingen van hun medicatie?). De groep geïnteresseerden die meegaat op excursie zullen tijdens het gesprek de focusgroep vormen. Bij onvoldoende validiteit zullen er extra interviews worden afgenomen of er zal een extra studiegroep worden*

toegevoegd als focusgroep. De focusgroep die bij onvoldoende validiteit voor dit onderzoek kan worden gebruikt zijn een van de studiegroepen van de Vruchtbare kringloop Overijssel. LTO heeft verschillende studiegroepen in Overijssel die de deelnemers willen inspireren en faciliteren om efficiënter met de mineralen op hun bedrijf om te gaan. De respondentengroep is hierdoor al bezig met het willen verbeteren van hun bodem (en wellicht de bijbehorende biodiversiteit). Een voordeel van een focus-groep interview is dat de deelnemers al bij elkaar zitten en er daardoor dus gemakkelijk een gesprek ontstaat.

2.4 Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?

Literatuuronderzoek heeft deelvraag 4 beantwoord. Omdat de meeste informatie hierover op internet en in de archieven te vinden zijn, was dit de meest effectieve methode om deelvraag vier te beantwoorden. Tevens besteedde het één-op-één interview aandacht aan de toegevoegde waarde. De verzamelde literatuur kan ondersteuning bieden aan de antwoorden verkregen uit de interviews.

2.5 Dataverwerking

Tijdens het houden van de interviews nam een recorder het gesprek op. Na het houden van alle interviews werden deze uitgewerkt in Word en samengevat in een verkapte opsomming van antwoorden. Dit houdt in dat er een samenvatting ontstond die antwoord gaf op de betreffende deelvraag.

2.6 Inclusie- en exclusiecriteria

Inclusiecriteria: alle antwoorden van de ondernemers zijn genoteerd tijdens de groepsgesprekken. Naderhand zijn irrelevante zaken die geen betrekking hebben op de deelvragen of de hoofdvraag buiten beschouwing gelaten.

Exclusiecriteria: data die irrelevant waren aan het beantwoorden van zowel hoofd- als deelvragen zijn buiten beschouwing gelaten. Dit geldt eveneens voor literatuur.

3. Resultaten

De resultaten dienen als basis voor het antwoord op de hoofdvraag: “Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel?”.

Aan dit onderzoek hebben negen agrarisch ondernemers deelgenomen. Via diepte-interviews is informatie gewonnen van zes agrarisch ondernemers. De overige drie ondernemers hebben hun bevindingen gedeeld tijdens het focusgroepgesprek. Dit hoofdstuk geeft de resultaten weer die voortvloeiden uit deze interviews en het focusgroepgesprek en bevat een stuk literatuurstudie over de financiële voordelen van het toepassen van natuurinclusieve landbouw. Deze informatie is weergegeven per deelvraag. Dit alles wordt getoond na een korte beschrijving van de geïnterviewden, om u als lezer kennis te laten maken met de deelnemers uit dit onderzoek.

3.1 De geïnterviewden

Gerard Willemsen heeft een gepacht akkerbouwbedrijf. Van oudsher was hij melkveehouder, maar vanwege gezondheidsproblemen werd hij 13 jaar geleden genoodzaakt te stoppen met het houden van melkvee. Omdat Gerard toch boer wilde blijven is hij begonnen in de groensector. Gerard wil rendement halen van zijn grond. Dit doet hij door zijn goede, vruchtbare stukken grond in te zetten voor het verbouwen van bieten. Zijn minder vruchtbare en moeilijk te bewerken stukken als lage gronden, stukken met schaduwkanten en slinken zet hij in voor agrarisch natuurbeheer. Naast zijn akkerbouwbedrijf probeert Gerard anderen te stimuleren om te beginnen met agrarisch natuurbeheer. Vanuit de provincie of het waterschap probeert hij ondernemers uit zijn netwerk te koppelen aan verschillende projecten.

Henk van Leusen heeft een gangbaar melkveebedrijf met 110 melkkoeien goed voor een jaarproductie van een miljoen liter melk. Henk heeft in 2015 een nieuwe stal gebouwd en is volledig gesloten, wat betekent dat hij voldoende jongvee aanhoudt voor het vervangen van zijn oude melkkoeien. Het bedrijf is zelfvoorzienend en grondgebonden. Deelnemend in de derogatieregeling verbouwt Henk gras en mais (80%/20%). Van Leusen weidt zijn koeien 120 dagen in het jaar, zes uur op een dag. Het bedrijf werkt met een BBL medewerker en melkt in een traditionele melkstal. Naast zijn werkzaamheden als melkveehouder is Henk ook actief in het agrarisch natuurbeheer.

Rudie Freriks heeft net als Henk een gangbaar melkveebedrijf met 80 koeien. Het bedrijf, gelegen in het Sallandse Hellendoorn, onderneemt op 39 hectare zandgrond en melkt tussen de 17.000 en 18.000 liter per hectare, wat het bedrijf als intensief typeert. Rudie is de derde generatie werkzaam op het bedrijf, onderneemt samen met zijn vrouw en kinderen en ook de overname in de toekomst is geregeld. Op dit moment verbouwt het bedrijf nog 2 hectare mais maar in de toekomst zal hij waarschijnlijk stoppen met het verbouwen van mais. Naast de activiteiten op het melkveebedrijf heeft Freriks samen met zijn vrouw een ontvangstruimte voor verhalen, teambuilding en toeristen.

Herman Menkveld heeft samen met zijn zoon een biologisch akkerbouwbedrijf. Daarnaast beheert hij natuurgronden van Staatsbosbeheer. Herman nam 40 jaar geleden het bedrijf over, een gemengd bedrijf met melkvee en akkerbouw. Na het voortzetten van het bedrijf wilde hij een nieuwe stal bouwen, wat werd tegengehouden door wet- en regelgeving; het bedrijf was gevestigd in een verzuringsgevoelig gebied. In die tijd kwam Herman in contact met Staatsbosbeheer en werd ZZP'er. Na een tijd kreeg Herman alles in pacht en werd de 50 hectare grond gebruikt als akkerbouwgrond met als hoofdteelt graan. Op de percelen van Staatsbosbeheer is 30 hectare bestemd voor het verbouwen van graan en maakt het bedrijf gebruik van natuurlijke graanakkers om de biodiversiteit te stimuleren. Momenteel beheert Herman samen met zijn zoon 240 hectare grond, zijn eigen grond is sinds 2000 volledig biologisch. Ook is het bedrijf 100% circulair; het graan en de mais gaan naar

biologische varkens- en kippenhouders. De mest die deze bedrijven produceren wordt gebruikt voor de akkerbouw.

Stefan Rientjes is varkenshouder. Hij heeft een gesloten varkensbedrijf met 900 zeugen. Zijn gelten fokt hij zelf, waardoor hij geen dieren aan hoeft te kopen. Rientjes levert zijn varkens in het Tesco Welfare Concept. De bacon wordt voornamelijk geëxporteerd naar Engeland. Naast het varkensbedrijf heeft Stefan een akkerbouwtaak. Hierin is alles uitbesteed aan loonwerkers en akkerbouwers. Het bedrijf probeert zijn kringlopen te sluiten door een gedeelte van het varkensvoer zelf te verbouwen. Zo wordt sinds enkele jaren de mais, CCM, tarwe en gerst gebruikt als varkensvoer. Volgens Rientjes een kostentechnisch voordeel, maar ook een vooruitgang in duurzaamheid. Stefan's bedrijf is door de akkerbouwtaak grondgebonden, iets wat zijn vader toen hij begon als varkenshouder al zeer belangrijk vond.

De Maargrieshoeve vindt haar oorsprong in de melkveehouderij. Het bedrijf is 20 jaar geleden begonnen met een zorgtak. Van een kleine tak erbij is de zorg in de loop der jaren uitgegroeid tot een tak die even groot is als de melkveehouderij. 10 jaar geleden heeft het bedrijf geïnvesteerd in een derde tak als dagbesteding voor de zorg, een theeschenkerij. Ook deze zijtak is uitgegroeid tot een belangrijk onderdeel van het bedrijf, al blijft het kleiner dan de melkveehouderij en zorgtak. 3 jaar geleden is het bedrijf uitgebreid in een voormalige basisschool, die als nieuwe locatie moest dienen voor een kooklokaal. In dit gebouw kunnen mensen twee keer in de week samen aanschuiven voor een driegangendiner, bereid door zorgdeelnemers en een kok. De melkveehouderij is verspreid over drie locaties. Het melkvee staat op de hoofdlocatie, de jongste kalfjes die net van de melk af zijn staan op een locatie twee kilometer verderop en op de derde locatie zijn de droge koeien gehuisvest. Op deze locatie is sinds kort een houtbewerking gestart als derde locatie voor de zorg. Zo kan het bedrijf haar cliënten spreiden over verschillende locaties waardoor deze de rust kunnen bewaren.

De deelnemers in het focusgroepsgesprek zijn weergegeven in de nummers 1, 2 en 3.

1. Biologisch bedrijf, 38 hectare akkerbouw, pensionpaarden en agrarisch natuurbeheer.
2. Traditioneel melkveebedrijf, 80 melkkoeien en 50 hectare land, gepacht.
3. Gangbaar melkveebedrijf met 90 melkkoeien en 35 hectare grond.

3.2 Deelvraag 1. Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?

Voor Rudi heeft het toepassen van natuurinclusieve landbouw op zijn bedrijf nog weinig effect op de bedrijfsvoering. Het is voor hem nog de vraag wat hij er daadwerkelijk mee kan. Na het invoeren van kruidenrijk grasland wil hij graag weten of hij flexibeler is met beweiding. Volgens experts is de beweidingsruimte groter, wat zich uit in een langere beweidingsperiode waarin de koeien het gras ook op langere lengte opnemen. Wel heeft Rudie positieve ervaringen met zijn kruidenrijke grasland. Ondanks de droogte stond er in de zomer meer gras op het land dan op dat van zijn buurman. De zoektocht naar gras dat past bij het bedrijf maakt het leuk volgens Rudie.

De Maargrieshoeve is enthousiast over de plasdras. "Het heeft echt wel hele mooie resultaten opgeleverd waar we heel enthousiast over zijn. Dat gaat er dus waarschijnlijk wel meer komen." Het bedrijf kan, met behulp van de zorgtak, samenwerken met natuurorganisaties en groenblauwe diensten en onderhoudt samen met zorgdeelnemers boswallen.

Herman ziet dat zijn grond in evenwicht is. Het bedrijf werkt met vaste mest, past vruchtwisseling toe en werkt samen met een gemengd bedrijf op afstand. Hierdoor is het bedrijf circulair en heeft een kringloop van bijna 100%. Ook vlinderbloemigen worden toegepast. Deze hebben een bijzondere eigenschap: ze kunnen stikstof uit de lucht binden en omzetten tot een voor planten opneembare vorm. Herman zaait elk jaar groenbemester en zorgt ervoor dat de bodem altijd bedekt is. Dit

doormiddel van een groenbemester of met wintergraan. “Sinds wij biologisch zijn is onze biodiversiteit enorm verhoogd. We zijn een extensief bedrijf en daardoor hebben we weinig ziekten. Onze grond is in evenwicht.”

Gerard ziet zijn grond verschrallen. Hier heeft hij bewust voor gekozen. Door het verschrallen van zijn grond maakt hij deze rendabel. Door het niet bemesten van grond verrijkt deze met kruiden en wordt het structuurrijker. Ook zit er minder energie en eiwitten in het hooi, wat positief uitwerkt in het verteringsstelsel van paarden. Dit maakt het hooi wat van het botanische hooiland komt uitermate geschikt voor paarden. Voor hem is dit een positief effect, ondanks dat zijn grond er in rijkheid op achteruit gaat.

Henk ziet een toenemende vogelpopulatie in het weidevogelgebied als positief effect van natuurinclusieve landbouw. “Het gebied leent zich er uitstekend voor en om de vogels groot te zien worden, dat geeft een goed gevoel.”

Voor Stefan is het effect dat zijn akkerranden op de maatschappij hebben positief. Rondom de boerderij zijn deze randen niet mogelijk, maar op de randen aan zijn akkers verderop komen veel positieve reacties.

Uit het focusgroepgesprek kwam naar voren dat bij bedrijf 2 de structuur in de grond aanzienlijk verbeterd is. “De grond is erg veranderd. Het waren altijd natte percelen en vrij dicht, maar nu wordt de structuur wel beter.” Hij wijdt dit vooral aan het feit dat er geen zware driewielers meer op het land komen die de bodem vastrijden. Het biologische bedrijf geeft aan dat agrariërs nog weinig kennis hebben van het produceren van natuur. Een maatregel kan voor het ene perceel goed uitpakken, terwijl het andere perceel hier geen baat bij heeft. Hij wil dat agrariërs aan agrarisch natuurbeheer doen om meer natuur te produceren, niet om aan alle regels te voldoen. Bedrijf 2 beheert zijn natuur via een fonds. Hierin storten particulieren geld waarmee er natuurbeheer uitgevoerd kan worden. Hierdoor gelden de vereisten voor subsidie niet, en is er meer ruimte voor eigen beheersinzichten. Bedrijf 3 mengt zich in het gesprek door aan te geven dat hij het lastig vindt om te beginnen. “Wanneer ik zou beginnen om stukken land braak te laten liggen, zou de hele buurt mij voor gek verklaren”. Hij geeft aan dat de meeste boeren alles doodspuiten. Een bijkomend effect van bedrijf 1 zijn de extra inkomsten. Het bedrijf is intensief bezig met natuurbeheer. Samen met een beheergroep en een expert van het Louis Bolk Instituut kijkt het bedrijf naar de ontwikkelingen die gaande zijn bij de planten op zijn grond. Er wordt perceelsgewijs gekeken naar de mogelijkheden en niet naar de subsidies die gelden voor natuurbeheer. “Het moet passen bij het perceel. We kijken wat mogelijkwerwijs haalbaar is en passen dit toe.”

In tabel 2 zijn de antwoorden van de ondernemers kort samengevat.

Tabel 2, Effect natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering

Bedrijf	Effect
Focusgroep	Verbetering in de structuur van de grond
Maargrieshoeve	Mooie resultaten in de plas-dras
Varkensbedrijf Rientjes	Positief imago voor de varkenshouderij
Biologisch akkerbouwbedrijf Menkveld	Grond is in evenwicht, 100% circulair bedrijf
Melkveebedrijf van Leusen	Toename van weidevogels in weidevogelgebied
Akkerbouwbedrijf Willemsen	Goed saldo behalen op minder goede grond
Melkveebedrijf Freriks	Weinig effect. Wellicht grotere beweidingsruimte

3.3 Deelvraag 2. Wat zijn de drijfveren van de koplopers in Overijssel?

De drijfveren van de geïnterviewden komen voort uit de vraag waarom zij zijn begonnen met het toepassen van natuurinclusieve landbouw en wat de ondervraagden de toegevoegde waarde vinden van natuurinclusieve landbouw. Zo heeft de Rudie Freriks altijd geweid en is het bedrijf fanatieker geworden door het concept Amazing Grazing en PlanetProof. Het werken in concepten stimuleert ook de rest van de ondernemers om de biodiversiteit op het bedrijf te bevorderen. Niet alleen Planet Proof stelt eisen aan het bedrijf van oorsprong van het product dat zij produceren, ook A-ware en zuivelcoöperatie Rouveen Kaas stellen eisen aan de biodiversiteit op bedrijven.

Dat de ligging van een bedrijf belangrijk is, is onder andere te zien in de weidevogelgebieden. Deze gebieden liggen binnen de groene gebieden en kunnen aanspraken op vergoedingen via het ANLB. In het weidevogelgebied stimuleert het ondernemers wanneer zij broedende vogels op hun land hebben. Het spelen van een coördinerende rol hierin zoals melkveehouder Henk van Leusen dat doet moet ook andere grondbezitters stimuleren om de populatie weidevogels te behouden of te bevorderen.

Ook de samenleving is een belangrijke drijfveer in natuurinclusieve landbouw. Agrariërs willen graag uitstralen dat zij wat doen voor de natuur, en daarmee zorgen dat de maatschappij hen ziet. Daarnaast kan men door natuurinclusieve landbouw een saldo behalen dat met gewone landbouw niet mogelijk is. Dit is het geval bij Gerard Willemsen, die hooi van zijn botanische grasland haalt. "Het brengt structuur in de koe en geeft goed hooi voor de paarden. Door deze manier van landbouw kun je op slechte grond nog een redelijk saldo halen". Ook geeft hij aan het landschap op positieve wijze te zien veranderen. Daarnaast heeft het als voordeel dat er meer schuilplaatsen aanwezig zijn voor dieren wanneer niet het hele landschap kaal is.

Een van de ondernemers gaf aan het een bijkomend voordeel van natuurgrond zit in de mestwetgeving. Doordat er geen mest op deze grond komt, maar er wel een aanvoernorm zit op deze landbouwgrond, heeft dit voordelen voor de ondernemer. Zo kan hij namelijk de hoogproductieve grond extra bemesten.

Naast factoren uit de omgeving speelt innerlijke overtuiging een belangrijke rol bij een van de ondernemers. Herman Menkveld is ervan overtuigd dat de natuur het werk moet doen en intensivering altijd dood loopt. Volgens Herman moet de bodem intact blijven en is chemie op termijn veel schadelijker dan mensen denken. Door gebruik te maken van natuurlijke processen en te investeren in de bodem is hij ervan overtuigd dat dit zijn bodem positief beïnvloed.

Stefan Rientjes bekijkt natuurinclusieve landbouw vooral praktisch. Hij is uit financieel oogpunt begonnen met het verbouwen van eigen varkensvoer, afkomstig uit eigen land. Ook verwerkt hij stromen restvoer uit de humane voedingsmiddelenindustrie. "We werken met een eigen voerkeuken. Door het voer zelf te mengen krijgt elke diergroep zijn eigen rantsoen."

Natuur is voor alle partijen belangrijk, maar zonder financiële vergoeding is dit alles niet mogelijk. 6 van de 6 geïnterviewde bedrijven maakt gebruik van een vorm van vergoeding, afkomstig uit subsidie.

De toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw ligt bij de Maargrieshoeve vooral bij het behouden van de biodiversiteit en het iets terugdoen voor de natuur. Ook Willemsen kan zich hierin vinden en vindt het saldo plus de variatie in het landschap die bijkomende voordelen voor mens en dier oplevert een grote meerwaarde. Stefan Rientjes ziet op dit moment geen toegevoegde waarde, deze moet op dit moment vooral komen uit de GLB vergoeding. Hij ziet het liefst dat de opbrengsten voortkomen uit het product. "Opbrengst uit het product zou in de toekomst wel kunnen komen, bijvoorbeeld wanneer we de mestafzet geregeld hebben en je eigen voer of gedeeltelijk van eigen voer voert of uit de regio voert of zonnepanelen op het dak hebt. Misschien is er wel een keer een

stap dat ze zeggen van met deze ondernemer willen we graag zaken mee doen. Om onze duurzaamheidsvraag te voldoen. Zo krijg je de kringloop rond.”

De toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw ligt volgens Herman in de gedragenheid door de samenleving. Op de natuurpercelen komen hele speciale bloemen en planten die zeer worden gewaardeerd door de samenleving.

Henk van Leusen ziet het rentmeesterschap als toegevoegde waarde, al moet men daarin niet doordraaien. Hij wil van natuurinclusieve landbouw een verdienenmodel maken, iets wat de laatste jaren in het gezin steeds meer is gaan leven. “Steeds meer boeren worden zich bewust van het feit dat je 1400 euro per hectare kunt beuren, dan kun je er ook weer een stukje mais voor kopen.”

In de focusgroep staan op het biologische bedrijf boomgaarden. Ook roteert het bedrijf met de teelt van mais en graan. Het bedrijf mag geen chemische middelen gebruiken en ook het gebruik van kunstmest is niet toegestaan. Dit is voor het bedrijf niet nieuw, gezien zijn biologische bedrijfsvoering. Het derde bedrijf stond aan het begin van het toepassen van natuurinclusieve landbouw en wilde vooral kijken wat bij hem en zijn bedrijf past. Een drijfveer voor hem is dan ook zoeken naar een richting waarin hij wil gaan in de toekomst. De acceptatie van de maatschappij en de deelname aan PlanetProof is voor bedrijf 2 een drijfveer die zwaar weegt. Het ‘GLB-verhaal’ stimuleert ondernemer 3 om bezig te gaan met agrarisch natuurbeheer.

In tabel 3 zijn de drijfveren van de ondernemers samengevat in een tabel.

Tabel 3 Drijfveren ondernemers voor het starten met natuurinclusieve landbouw

Bedrijf	Drijfveren
Focusgroep	Kijken wat past op het bedrijf. Acceptatie van de maatschappij. Deelname aan het PlanetProof-concept. Veranderingen in het GLB.
Maargrieshoeve	Het behouden van biodiversiteit en iets terugdoen voor de natuur.
Varkensbedrijf Rientjes	Financiële voordelen door het verbouwen van voer van eigen land.
Biologisch akkerbouwbedrijf Menkveld	Intrinsieke motivatie. Verbetering van het bodemleven.
Melkveebedrijf van Leusen	Stijgende populatie weidevogels en een goed rentmeesterschap.
Akkerbouwbedrijf Willemsen	De maatschappij en het behalen van een goed saldo op minder goede grond. Extra structuur verbouwen voor paard en koe.
Melkveebedrijf Freriks	Leveren in concept PlanetProof, fanatieker in weiden en biodiversiteit door AmazingGrazing. Tevens positief betreft aanvoernorm mest.

3.4 Deelvraag 3. Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?

De belemmeringen om te beginnen met natuurinclusieve landbouw is afgeleid uit de vraag wat de nadelen zijn van deze vorm van landbouw.

Zo zijn datums die gekoppeld zijn aan agrarisch natuurbeheer soms een grote belemmering. Deze datums geven echter wel duidelijkheid. Er mag bijvoorbeeld niet gemaaid worden voor de rustperiode

in het weidevogelgebied is afgelopen. Hierdoor is het gras, wanneer het is toegestaan om te maaien, enorm zwaar te maaien en is de kwaliteit van het hooi afkomstig van het perceel teleurstellend. Tevens kan de predatiedruk een belemmering zijn in het weidevogelgebied. Op de percelen van Henk van Leusen is de weidevogelstand stabiel en is het een rustig habitat. Het weidevogelgebied aan de overkant van het spoor heeft een grotere predatiedruk. Deze agrariërs zijn gefrustreerd omdat het weidevogelbeheer daar lastig is. "Als de boer ziet dat de kuikens groot worden en er meer vogels op het land komen ten opzichte van het 'rotgras' dat hij heeft, dat is soms een beetje uit balans. Het moet kostendekkend zijn."

Het toepassen van structuurrijker gras voor de droge koeien of jongvee is tot 10% makkelijk haalbaar. Echter, wanneer het percentage hierboven komt wordt het meer passen en meten. Dit is volgens Rudie een nadeel. Wanneer het bedrijf meer percelen in zou zaaien met kruidenrijk grasland heeft het een dusdanige daling van gewasopbrengst dat hij meer voer aan zal moeten kopen. Ook moet dit kruidenrijke gras in het rantsoen passen. Daarnaast heeft hij afgelopen jaar mais moeten aankopen doordat er een tekort was in mais. Dit zijn volgens hem keuzes die ondernemers moeten maken.

Herman geeft als nadeel dat ondernemers er tegen moeten kunnen dat niet alles is te sturen. Soms gaan dingen gewoon mis. Zijn biologische bedrijfsvoering maakt alles nog meer weersafhankelijk, dit door bijvoorbeeld de druk van het onkruid.

Een belemmering volgens Stefan is dat alles precies moet zoals in het boekje staat. Dit maakt het controleerbaar maar ook leidt het tot een star systeem met veel controles dat ondernemers snel weg kan strepen wanneer er iets verkeerd is. Hij vindt dat er meer vertrouwen in de boer moet komen, wat uiteindelijk kan leiden tot een grotere bereidheid van agrariërs om bij te dragen aan agrarisch natuurbeheer.

Bij de Maargrieshoeve liggen de nadelen vooral in een verminderde oogst in het plasdrasgebied. Het kost een stuk land en een gedeelte van het land mag de Maargrieshoeve niet maaien. Ook kost een plasdras extra moeite en mag er op dit stuk minder mest. In het weidevogelgebied mag het bedrijf alleen vaste mest op de percelen aanbrengen. Dit gras verwerkt het bedrijf tot hooi, aangezien het voer niet geschikt is voor de melkkoeien. Het gras geeft echter de nodige structuur en ook mag het bedrijf mest aanvoeren op dit perceel. "Over het algemeen heft de vergoeding de nadelen op."

Gerard ziet weinig nadelen in natuurinclusieve landbouw. Er is vaker controle en de grond verschaalt. Wanneer hij het land weer voor gangbare doeleinden zou willen gebruiken, zal het in het begin lagere opbrengst geven door de jarenlange verschraling. Wel vindt hij het lastig dat de spelregels regelmatig veranderen. Hierdoor dienen agrariërs erg flexibel te zijn. "Ze laten het over aan een natuurcollectief maar de overheid bepaalt nog steeds de regels en heeft het geld in handen."

In tabel 4 zijn de belemmeringen die de ondernemers tegenhouden te starten of uit te breiden in natuurinclusieve landbouw.

Tabel 4 Belemmeringen die ondernemers ervaren om te starten of uit te breiden in natuurinclusieve landbouw

Bedrijf	Belemmeringen
Focusgroep	Regels belemmeren soms om op de optimale manier natuur te produceren. Eigenlijk zou er bij elke boer andere regels moeten gelden.
Maargrieshoeve	Verminderde oogst op het plas-drasperceel, het kost extra moeite en beheer en boeren mogen hier alleen vaste mest op aanvoeren.

Varkensbedrijf Rientjes	Alles zit vast aan een datum, daardoor wel controleerbaar. Alles moet gaan zoals in het boekje staat.
Biologisch akkerbouwbedrijf Menkveld	Niet alles valt te sturen. De bedrijfsvoering is meer weersafhankelijk.
Melkveebedrijf van Leusen	Vastzitten aan een datum, de eerste snede is ontzettend zwaar te maaien en er heerst een predatiedruk.
Akkerbouwbedrijf Willemsen	Weinig nadelen. Vaker controle en de grond verschraalt, maar dit is bij hem de bedoeling. Spelregels veranderen wel continue, agrariër moet erg flexibel zijn.
Melkveebedrijf Freriks	Extra management vereist bij kruidenrijk grasland.

3.5 Deelvraag 4. Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?

Het botanische grasland van Gerard Willemsen valt onder de subsidieregeling van ANLB. Doormiddel van zijn botanische grasland kan hij een beter saldo behalen dan wanneer hij dit land zou gebruiken voor akkerbouw of wanneer hij het zou verpachten. Het extra saldo dat hij kan behalen op zijn botanische grasland is de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw op zijn bedrijf.

Uit de focusgroepdiscussie kwam naar voren dat natuurinclusieve landbouw, in dat geval het op een andere manier omgaan met land, aanzienlijke verbeteringen in de bodemkwaliteit bracht. Zo hield ondernemer 2 (gangbare melkveehouderij met verschillende maatregelen in natuurinclusieve landbouw) rekening met het gewicht van de machines die zijn land betraden en was hij actief bezig met het verbeteren van zijn bodemleven. Het verbeteren van het bodemleven kan in de toekomst een hogere gewasopbrengst met zich meebrengen. De grond kan het grootbrengen van het gewas met een vitaal bodemleven namelijk beter aan. Een hogere opbrengst in gewassen kan uiteindelijk ook een hogere opbrengst leiden tot een hoger saldo.

Een derde toegepaste maatregel dat wellicht financiële voordelen kan behalen is het kruidenrijke grasland van melkveebedrijf Freriks. Hij heeft een deel van zijn grasland ingezaaid met kruiden en een salademengsel. Hiermee stimuleert hij de biodiversiteit op het bedrijf. Kruidenrijk grasland heeft als nadeel dat het een lagere opbrengst geeft dan andere grassoorten. Kruidenrijk grasland geeft maximaal 7 ton droge stof per hectare per jaar. Het geoogste gras bevat daarnaast een lagere VEM en ruw eiwitgehalte. Ook het beheer is lastiger doordat er geen volvelds herbicidegebruik is toegestaan. Tenslotte zijn de kosten van het zaaigoed van inheemse kruidenrijke weidemengsels kostbaarder dan gangbare graszaadmengsels (kosten zaaigoed tussen €500 - €800/ha) (Geerts & Wageningen University & Research, 2018).

Toch zitten er voordelen aan het zaaien van kruidenrijk grasland. De extra kosten van het zaaigoed kunnen grotendeels worden gladgestreken middels een subsidie wanneer bedrijven meedoen aan agrarisch natuurbeheer. Daarnaast blijkt uit voerproeven dat wanneer een ondernemer 25 tot 30 procent van de intensieve raaigraskuil vervangt door kruidenrijk grasland, dit de hoogte van de melkgift niet noemenswaardig remt. De kruidenrijke graslanden zijn bij lage bemestingsgiften productiever dan Engels Raaigras en zijn beter bestand tegen extreme weersomstandigheden. De grassoort bevat meer mineralen en sporenelementen waardoor deze minder hoeven worden aangevoerd via mineralenmixen. Ook gezondheidstechnisch heeft kruidenrijk grasland voordelen. Zo komt pensverzuring minder voor bij structuur- en kruidenrijk voer. De kruiden en vlinderbloemigen kunnen daarnaast zorgen voor een verminderde wormdruk in het maagdarmstelsel. Bij slechte jaren

waarin het gras niet kan groeien door de droogte, kan een gedeelte kruidenrijk grasland op het bedrijf de aankoop van gras enigszins beperken. Daarnaast bevordert de geur en smaak van dit type ruwvoer de voeropname. Hierdoor kan kruidenrijk grasland zorgen voor een verhoogde voeropname en daarmee wellicht een hogere melkgift (Geerts & Wageningen University & Research, 2018).

Doordat er veel gebruik werd gemaakt van subsidieregelingen door de geïnterviewde ondernemers, is hier extra aandacht door ontstaan. Zo maakt 6 van de 6 ondernemers gebruik van de *ANLB regeling (Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer)*. Dit is een subsidie voor het creëren en het in stand houden van leefgebieden voor (dier)soorten van internationaal belang, met als doel de biodiversiteit, waterkwaliteit, en -kwantiteit in agrarisch gebied te verbeteren/vergroten. De subsidie bestaat per 1 januari 2016. Er kan subsidie worden verleend voor 4 agrarische leefgebieden en voor de categorie water. Deze leefgebieden komen overeen met de agrarische natuurtypen van de Index Natuur en Landschap: open grasland, open akkerland, natte dooradering en droge dooradering (BIJ12, z.d.).

Het aanvragen van deze subsidie gaat via een collectief waarna recht kan worden behaald op een 6-jarige subsidie ANLB. Het collectief levert het beheerplan en vraagt de jaarlijkse uitbetaling aan. Maatregelen uit het ANLB zijn onder andere het laten rusten van grasland, het inzaaien van kruidenrijk grasland, het beheer van landschapselementen als boomgaarden en klein historisch water en het ter beschikking stellen van land aan vogels doormiddel van een vogelakker. Een uitgebreide tabel met ANLB-maatregelen is te vinden in bijlage 6.

Het *Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)* dient ervoor te zorgen dat er genoeg voedsel wordt verbouwd op een duurzame manier. Daarnaast moeten consumenten voor redelijke prijzen landbouwproducten kunnen kopen en moeten boeren een behoorlijk inkomen hebben. Bijna 40% van de begroting van de Europese Unie wordt besteed aan landbouw, vooral in de vorm van subsidies. Het huidige landbouwbeleid richt zich op de inkomenssteun voor boeren, marktregulering en plattelandsontwikkeling. De GLB-subsidie richt zich op een basisbetaling, een vergroeningsbetaling, een extra betaling voor jonge landbouwers, een graasdierpremie voor runderen en schapen, het ANLB en een subsidie voor Natuur- en landschapsbeheer SNL-a (sinds 2016 overgegaan in ANLB). Om deze subsidie te behouden zijn er randvoorwaarden gesteld op het gebied van milieu, gezondheid en dierwelzijn.

De *Subsidie Natuurbeheer (SNL)* was bedoeld voor natuurbeheerders die een natuurterrein beheren en openstellen voor publiek. Deze subsidie is overgegaan naar de Subsidie natuurbeheer SVN 2016. Voor deze subsidie dient men meer dan 75 hectare natuurterrein te beheren en dit in eigendom hebben of pachten. De maatregelen in het SNL zijn vergelijkbaar met het ANLB.

Provincies, waterschappen en gemeenten kunnen maatregelen gericht op natuur, landschap, cultuurhistorie, recreatie of waterbeheer subsidiëren, met een regeling die is gebaseerd op de Catalogus Groenblauwe diensten. De Catalogus bevat een grote hoeveelheid mogelijke maatregelen met maximumvergoedingen, die door de Europese Unie (EU) is goedgekeurd. De catalogus biedt geen kant-en-klare maatregelen maar dient als leidraad.

Geen subsidie maar een belangrijk onderwerp voor de werkzaamheden van het biologische akkerbouwbedrijf van Herman zijn de percelen van Staatsbosbeheer. Grond en gebouwen vormen samen het kapitaal van Staatsbosbeheer. Staatsbosbeheer is verantwoordelijk voor 265.000 hectare grond. 5000 boeren pachten ruim 15% van deze oppervlakte. Staatsbosbeheer beheert daarnaast 35 speelbossen, 24 natuurkampeerterreinen en 47 parkeerterreinen en onderhoudt honderden gebouwen en monumenten (Staatsbosbeheer, z.d.).

4. Discussie

Dit rapport is geschreven om de drijfveren van de koplopers in kaart te brengen, te onderzoeken wat ondernemers tegenhoudt om extra maatregelen te treffen die de natuur meer bij hun bedrijf betreft, en uiteindelijk om het natuurinclusief ondernemen te kunnen stimuleren. Met oog op stimuleringsmogelijkheden is het noodzakelijk om de motiverende en weerhoudende factoren bij ondernemers in kaart te brengen. Door deze stimulansen te versterken en weerhoudende factoren weg te nemen of te kunnen overtreffen, ontstaat de mogelijkheid tot het vergroten van de groep natuurinclusieve agrarisch ondernemers. Dit alles is onderzocht aan de hand van een viertal deelvragen die de hoofdvraag - *Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel* – moet beantwoorden. Dit hoofdstuk trekt per deelvraag de methode en het proces in twijfel om te kijken waar de verbeterpunten en onjuistheden zich bevinden.

Deelvraag 1. Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?

Deze vraag is beantwoord doormiddel van diepte-interviews. De maatregelen die de ondernemers hebben getroffen dragen bij aan biodiversiteit op het erf, verbeteren de grond tot op een bepaalde hoogte, geven een positief imago van het bedrijf aan de samenleving en brengen extra inkomsten met zich mee door de subsidies die eraan hangen.

De methode van onderzoek, namelijk het houden van interviews, heeft geholpen een duidelijk beeld te creëren over het effect van natuurinclusieve landbouw op het bedrijf. Tijdens diepte-interviews kan er namelijk vrij gesproken worden en geven participanten hun individuele mening. Ook het proces van het interviewen verliep volgens verwachting en werd niet beïnvloed door omstandigheden in de landbouwsector. Ondernemers zijn echter door de ophef over stikstof in de media meer afwachtend geworden in het investeren in maatregelen in natuurinclusieve landbouw.

Doordat nu de mening is verkregen van zes agrarische ondernemers terwijl de groep agrariërs dat iets onderneemt in natuurinclusieve landbouw zeer groot is, kan het zijn dat de gemiddelde mening van agrariërs over natuurinclusieve landbouw afwijkt van de mening die in dit rapport is gevormd. Het selecteren van ondernemers voor de interviews uit een lijst met de in kaart gebrachte ondernemers die natuurinclusief ondernemen kan gevormd zijn tot een bepaald type ondernemer dat al in beeld was bij LTO. De variatie in ondernemers en de maatregelen die zij hebben getroffen draagt echter positief bij aan het onderzoek. De verscheidenheid aan maatregelen kan een groter beeld schetsen van het effect van natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering. Een nadeel aan de grote variatie in maatregelen en de kleine groep geïnterviewde ondernemers is daarbij wel dat er geen enkel bedrijf dezelfde maatregelen heeft getroffen, en er hierdoor geen verschillende meningen zijn verkregen over dezelfde maatregelen. Ook de focusgroep bevatte minder deelnemers dan in een gemiddeld focusgroepgesprek (3 in plaats van 8). Omdat de leider van het gesprek dit voor het eerst deed, gaf dit wellicht een minder vlot gesprek dan wanneer iemand met ervaring het gesprek had geleid. Ook het aantal deelnemers kan van invloed zijn op de uitkomsten van het gesprek.

Het Louis Bolk Instituut beschreef een van de effecten van natuurinclusieve landbouw dat externe schommelingen makkelijker worden opgevangen en er meer zelfregulatie mogelijk is. Dit gebeurt echter wel wanneer het bedrijf omschakelt van het gebruikelijke controlemodel (gebruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen en kunstmest als zekerheid van een goede oogst) naar een adaptief model. Dit adaptieve model verlegt de focus van inperking van risico's door het aanwenden

van externe middelen als kunstmest en de toepassing van gewasbeschermingsmiddelen naar de opbouw van interne middelen als bedrijfskapitaal, biodiversiteit, kringlopen en een robuustere veestapel. De weerbaarheid van bedrijven gaat dus omhoog. Dit is niet specifiek benoemd in de interviews, omdat dit tot op heden niet zo is ervaren, op het biologische bedrijf na. "Door gebruik te maken van functionele agrobiodiversiteit en ecosysteemdiensten en het sluiten van kringlopen richting nul-emissie kan er steeds efficiënter gebruik worden gemaakt van grondstoffen en wordt de invloed van de bedrijfsvoering op water, bodem en lucht steeds kleiner. Hierdoor worden negatieve effecten van de bedrijfsvoering op de (natuurlijke) omgeving geminimaliseerd." (Erisman et al., 2017)

Na het horen van de meningen van de ondernemers en samenvoegen met een eigen mening is het effect van natuurinclusieve landbouw voor mij gering. Deels is het een stuk maatschappij, waaraan men bijdraagt in de vorm van natuurinclusieve landbouw. Het landschap verfraait, iets wat bij mensen een goed gevoel, maar ook waardering voor de agrariër oplevert. Ook geeft het een plus in biodiversiteit op erf en land. De gedachte voorafgaand aan het onderzoek was dat natuurinclusieve landbouw daadwerkelijk effect zou hebben op de bedrijfsvoering, in de vorm van het gebruik van natuurlijke middelen die chemische middelen als kunstmest en bestrijdingsmiddelen zouden kunnen vervangen. Dit is echter rooskleurig ingeschat. Kunstmest en bestrijdingsmiddelen geven, tot op een bepaalde hoogte, zekerheid. Iets wat, zeker tegenwoordig, zeer kostbaar is. Droogte of juist perioden met veel regenval kunnen de oogst zeer beperken. Om natuurinclusieve landbouw daadwerkelijk chemische middelen te kunnen laten vervangen dient men te kijken op langdurige termijn, waarbij de grond geleidelijk kan wennen aan het ontbreken van chemische- en bestrijdingsmiddelen. Ook al zijn de effecten op de natuur volgens literatuur erg hoog, maar is het effect bij de geïnterviewde agrarisch ondernemers is (nog) niet dusdanig hoog dat de literatuur en deze effecten de literatuur bevestigen. Een positief effect van natuurinclusieve landbouw, specifiek ingaand op het weidevogelbeheer, is een stijgende populatie grootgebrachte kuikens in weidevogelgebieden. Wanneer de predatiedruk goed onder controle is, stijgt het aantal grootgebrachte kuikens.

Deze vraag is niet rechtstreeks gesteld aan de geïnterviewden. Achteraf gezien had het invoeren van deze interviewvraag een groot effect kunnen hebben op deze deelvraag. Dit is gezien als verbeterpunt voor een volgend onderzoek.

Deelvraag 2. Wat zijn de drijfveren van de koplopers in Overijssel?

Ook deze vraag is beantwoord middels de diepte-interviews en het focusgroepgesprek. De belangrijkste drijfveren zijn al benoemd in de eerste deelvraag, namelijk het bijdragen aan de biodiversiteit en erkenning van de maatschappij, intrinsieke motivatie uit overtuiging, vanzelfsprekendheid door de ligging van het bedrijf (denk aan weidevogels) en als doorslaggevende factor de vergoeding voor agrarisch natuurbeheer. Ook het leveren in verschillende concepten is een belangrijke drijfveer voor ondernemers. Het verbeteren van biodiversiteit wordt vaak als voorwaarde gesteld voor het mogen leveren in een bepaalde melkstroom. De focusgroep wilde graag bijdragen aan de biodiversiteit.

Een drijfveer die de literatuur benoemt is het gebruik van natuurlijke processen om zo bijvoorbeeld minder kunstmest aan te hoeven voeren. Vlinderbloemigen zorgen voor een betere stikstofbinding in de grond. Doordat stikstof beter wordt vastgehouden en benut, hoeft de ondernemer minder

kunstmest aan te voeren. Verdere drijfveren kwamen in de literatuur niet naar voren, omdat dit naar wetens niet is onderzocht.

De drijfveren naar eigen inzicht zijn toch vooral de uitstraling naar de maatschappij. Zo werden akkerranden veelal ingezaaid voor de omgeving, met als positief bijbehorend effect het bieden van een rust- en voederplek voor insecten en kleine dieren. Ook het meedoen in concepten is voor velen een belangrijk punt om mee te doen met natuurinclusieve landbouw. Voor veel melkveehouderijen zijn enkele verbeterpunten betreft biodiversiteit verplicht om te kunnen leveren in een bepaalde melkstroom. Dit is al zo het geval bij A-ware, Rouveen en FrieslandCampina. Initiatieven van overige melkfabrikanten zijn niet onderzocht. Het verstrekken van subsidies voor het nemen van maatregelen zie ik niet als drijfveer, maar als doorslaggevende factor bij het nemen van keuzes betreft biodiversiteit.

Deelvraag 3. Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?

Deze vraag kwam onder andere naar voren tijdens de diepte-interviews en het focusgroepengesprek. Het moeten plannen op datums, ondanks het feit dat het weer er soms niet naar is, is een grote belemmering voor het invoeren van natuurinclusieve landbouw. Daarnaast heeft het inzaaien van een ander soort gewas effect op de bedrijfsvoering. Zo is management erg belangrijk bij de nieuwe grasklaverkavel van melkveebedrijf Freriks. Ook is de verminderde oogst in plasdrasgebieden en het alleen nog maar mogen aanbrengen van vaste mest op deze percelen een reden om dit niet te implementeren in het grondmanagement.

Deze resultaten komen voor een deel overeen met het rapport Food-For-Thought van Wageningen Universiteit, waarin werd gezegd dat het opbrengstverhoging en een grotere efficiency meestal ten grondslag liggen aan besluiten ten nadele van biodiversiteit, zoals het weghalen van landschapselementen. Ze moeten een deel van de zekerheden die hulpmiddelen als kunstmest, gewasbescherming en beregening geven, los kunnen laten en deze op een natuurlijke manier kunnen oplossen. Ook Frenken en Hekkert (2017) hebben iets geschreven over de belemmering van het invoeren van natuurinclusieve landbouw. Zo benoemen zij het transformatiefalen: “Het onvermogen van het hele systeem en alle bijbehorende instituties om zichzelf opnieuw uit te vinden en zo radicale oplossingen voor verduurzaming mogelijk te maken. Dit vormt wellicht de grootste barrière voor verduurzaming van de Nederlandse landbouw.”

Belemmeringen voor implementatie van natuurinclusieve landbouw zijn volgens eigen inzichten, na gesprekken met verschillende ondernemers die niet of nauwelijks bezig zijn met het onderwerp, vooral tijd, arbeid en opbrengsten. Agrariërs zijn druk. Het bedrijf moet draaien, zaken moeten tijdig worden afgehandeld en hobby's en gezin vragen eveneens veel aandacht. Soms is het lastig om alle standaard taken tijdig af te krijgen, dat de ondernemer er niet aan moet denken om extra aandacht en tijd te steken in iets waar hij niet direct de toegevoegde waarde van inziet. Daarnaast is het onderhouden van natuur extra arbeid, waar niet elke ondernemer energie in wil steken. Ten slotte is het een financiële overweging. Wegens subsidies is veel geïnvesteerde arbeid terug te vorderen via subsidies, maar vaak is een reden voor het niet willen toepassen van natuurinclusieve landbouw toch de extra kosten die de ondernemer moet maken. Toegevoegde waarde, dat is hetgeen dat agrarisch ondernemers nog niet zien, wanneer zij nog niet zijn begonnen met natuurinclusieve landbouw. Wanneer dit inzicht komt, zal het hen zelf maar ook anderen stimuleren om deze maatregelen eventueel uit te breiden.

Deelvraag 4. Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?

Een deel van deze vraag is beantwoord door het literatuuronderzoek. Een ander deel kwam naar voren in de diepte-interviews en het focusgroepgesprek.

Financiële toegevoegde waarde kan behaald worden doormiddel van een hogere opbrengst uit een verbeterde bodem en een eventuele verandering in opbrengsten van kruidenrijkgrasland bij extreme weersomstandigheden. Naast deze verhoogde opbrengst geeft natuurinclusieve landbouw vrijwel geen directe inkomsten.

Tijdens de vragen in het diepte-interview had er meer aandacht gevestigd kunnen worden op de daadwerkelijke financiële toegevoegde waarde om zo een vollediger beeld te kunnen geven. Nu kan er wellicht een vertekend beeld zijn gevormd door de focus op subsidies. Ook de methode die is gebruikt om deze deelvraag te onderzoeken had is niet wetenschappelijk onderbouwd. De data daarentegen wordt beschouwd als betrouwbaar door de bron die de informatie verstrekt; de overheid en Bij12.

In de literatuur is er niet concreet beschreven hoeveel maatregelen daadwerkelijk kunnen opleveren zonder het gebruik van subsidies. Het is dan ook niet mogelijk om uit te rekenen welk effect een natuurinclusieve maatregel over bijvoorbeeld 10 jaar zal geven, en welke mogelijke financiële gevolgen deze maatregel met zich mee brengt.

De toegevoegde waarde op financieel gebied vanuit eigen opinie niet groot. De beschreven maatregelen zijn allen mogelijkerwijs en niet concreet. Een verbeterd bodemleven duurt een tijd, en na stoppen met het gebruik van middelen die zekerheid geven duurt het een tijd voordat de bodem zichzelf weer heeft hersteld. Dit heeft zeer waarschijnlijk opbrengstderving in de tussentijd tot gevolg. Daarom is het belangrijk te kijken naar de toegevoegde waarde op lange termijn, waar er minder input als kunstmest nodig is om dezelfde opbrengsten te behalen.

Daarnaast kan het positioneren van het product een toegevoegde waarde leveren. Daar waar natuurinclusieve landbouw nu vaak vanuit natuurbeheer wordt benaderd en wordt gesubsidieerd is het van belang natuurinclusieve landbouw meer bekend te maken en in het voordeel van de ondernemer te laten werken. Wanneer mensen weten wat natuurinclusieve landbouw inhoudt, zullen zij er wellicht waarde aan hechten en dit terug willen zien in hun melk/producten.

Een derde toegevoegde waarde kan het trekken van meer bezoekers naar het boeren erf zijn. Naast een toegevoegde waarde aan de maatschappij kan het voor de ondernemer ook extra inkomsten opleveren. Dit is echter zeer samenhangend met de term multifunctionele landbouw.

De ondernemers die zijn geïnterviewd redeneren natuurinclusieve landbouw vooral vanuit agrarisch natuurbeheer. Het agrarisch natuurbeheer is dus een grote motivatie om te participeren in natuurinclusieve landbouw. Natuurinclusieve landbouw is echter meer dan agrarisch natuurbeheer alleen. Om ondernemers te stimuleren in het natuurinclusief ondernemen dient er dus meer kennis beschikbaar te zijn voor geïnteresseerden. Zo zien zij dat natuurinclusieve landbouw niet alleen het beheren van natuur is, maar wel degelijk een landbouwsysteem.

5. Conclusie en aanbevelingen

Dit hoofdstuk trekt een conclusie uit de resultaten en discussie en vormt daarmee een aantal aanbevelingen voor de opdrachtgever en agrarisch ondernemers.

5.1 Conclusie

Dit afstudeerwerkstuk is geschreven om agrarisch ondernemers (in Overijssel) te stimuleren bezig te gaan met natuurinclusieve landbouw. Het geeft de drijfveren weer van koplopers in natuurinclusieve landbouw, geeft de toegevoegde waarde op financieel gebied, laat het effect op de bedrijfsvoering zien maar brengt ook in kaart wat de nadelen en belemmeringen zijn van deze nieuwe vorm van landbouw. Het hoofddoel van dit onderzoek was om uit te zoeken welke toegevoegde waarde natuurinclusieve landbouw kan leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel. De conclusie geeft, doormiddel van het beantwoorden van de deelvragen, antwoord op deze vraag.

1. Welk effect heeft natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering?

Natuurinclusieve landbouw heeft kleine effecten op de bedrijfsvoering als een verbeterd bodemleven en biodiversiteit op het erf. Op het behalen van saldo op minder goede grond en akkerbouwgrond dat in evenwicht is na, zijn de effecten van natuurinclusief ondernemen alleen zichtbaar op bedrijfsniveau en verandert er niets in de bedrijfsvoering. Als beschreven in de literatuur zou natuurinclusieve landbouw onzekerheden opvangen en het bedrijf weerbaarder maken. Dit is door de ondernemers nog niet als zozeer ervaren, met als uitzondering de biologische akkerbouwer. Hij zegt te ervaren dat er geen water meer op zijn land staat door het verbeterde bodemleven.

2. Wat zijn de drijfveren van de koplopers in Overijssel?

Een belangrijke drijfveer die de koplopers benoemen is het vergroten van biodiversiteit op erf en land en dat dit tevens wordt gezien en erkend door de maatschappij. Daarnaast is het voor agrariërs in bijvoorbeeld een weidevogelgebied niet meer dan normaal bij te dragen aan de vogelpopulatie dat zich huisvest op hun land. Bij overtuiging dat een natuurinclusieve/biologische bedrijfsvoering bijdraagt aan een betere bodem en daarmee een positieve bijdrage levert aan zijn gewassen is het voor de ondernemer niet meer dan logisch om bij te dragen aan de biodiversiteit op zijn erf. De laatste drijfveer is bij elke ondernemer, in grote of minder grote mate, van belang: de subsidies die met natuurinclusieve landbouw zijn gepaard.

3. Wat zijn de belemmeringen om natuurinclusieve landbouw te implementeren?

Ondernemers in de subsidieregeling ANLB voelen zich belemmerd door de datums die vastzitten aan het maaibeleid. Ook zouden regels in de weg kunnen zitten van een optimaal natuurbeheer en moet "alles altijd volgens het boekje". Wat eveneens als belemmering wordt ervaren zijn de spelregels die "telkens weer worden aangepast". Ook de tijd en arbeid die ondernemers moeten investeren om natuurinclusieve landbouw toe te passen kan een belemmering vormen voor ondernemers.

Literatuur bevestigt het feit dat alles afhankelijker wordt. De zekerheden bij de afwezigheid van kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen vallen weg voor de ondernemer. Ook kan er sprake zijn van een mogelijke opbrengstderving en lagere efficiency wanneer ondernemers meer rekening houden met de natuur.

4. Welke toegevoegde waarde is er financieel te behalen door natuurinclusieve landbouw?

De originele gedachte van natuurinclusieve landbouw is het streven naar een positieve, wederkerige relatie tussen de natuur en het kapitaal. De economische rendabiliteit moet komen uit de versterking en weerbaarheid die natuurinclusieve landbouw op lange termijn biedt. Daarnaast zijn ook op korte termijn veranderingen te merken. Zo zijn er verbeteringen waargenomen in de bodem, wat een verhoging van opbrengst met zich mee kan brengen. Daarnaast kan de koppeling met multifunctionele landbouw, doormiddel van het trekken van meer bezoekers naar je bedrijf, een financiële toegevoegde waarde leveren. Ten slotte dragen vergoedingen uit subsidies financieel bij.

5. Hoofdvraag: Welke toegevoegde waarde kan natuurinclusieve landbouw leveren aan agrarisch ondernemers in Overijssel?

Na het beantwoorden van alle deelvragen kan ook de hoofdvraag worden beantwoord. Door de argumenten voor natuurinclusieve landbouw (drijfveren, effecten en de financiële toegevoegde waarde, deelvraag 1&2) tegenover de argumenten tegen (belemmeringen, deelvraag 3) te zetten kan een conclusie worden gegeven over de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw op de bedrijfsvoering van agrarisch ondernemers in Overijssel.

De toegevoegde waarde die natuurinclusieve landbouw kan leveren op lange termijn is dat het een bedrijf sterker maakt. Door de natuur te betrekken bij het landbouwbedrijf versterkt dit het bedrijf op meerdere punten. Dit is één de grond, die op lange termijn verbetert na het stoppen met gebruik van kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen en twee de biodiversiteit, die flora en fauna in en om het bedrijf in stand houdt en zorgt voor een evenwichtig natuurlijk kapitaal. Op drie draagt natuurinclusieve landbouw bij aan de maatschappij. De erkenning, een glimlach bij het zien van een veelzijdig landschap en het waarderen van de agrarisch ondernemer. Iets wat niet alleen bijdraagt aan de waardering voor een enkele boer, maar voor het gehele imago van de agrarische sector. Deze erkenning en waardering draagt bij aan punt vier; een ondernemer die een stuk werkgeluk kan halen uit de natuur op en om zijn bedrijf. Dit kan zijn vanwege de toegenomen vogelpopulatie op zijn land, een bodem met een gezond bodemleven of de verkoop van kwalitatief goed hooi van botanisch grasland of uit de boomgaard. Het geluk kan eveneens komen uit het kijken naar de zorgdeelnemers, die met elkaar deze initiatieven onderhouden of het zien van de veestapel, die tevreden staat te vreten in het vers ingezaaide, kruidenrijke grasland. Welke maatregel de ondernemer ook neemt, agrariërs zijn verbonden met de natuur, afhankelijk van de natuur en zullen genieten wanneer zij kunnen samenwerken met de natuur.

5.2 Aanbevelingen

Er zijn vele maatregelen die genomen kunnen worden om een bedrijf natuurinclusiever te maken. Deze maatregelen hebben, zoals benoemd in de conclusies, positieve effecten op de maatschappij, biodiversiteit, grond, financiën maar vooral op de agrariër zelf.

Aan de andere kant kunnen er belemmeringen zijn bij het beginnen met natuurinclusieve landbouw. Zekerheden als kunstmest en chemische gewasbeschermingsmiddelen vallen weg en er zijn regels verbonden aan bepaalde maatregelen. Ook is het aanleggen of starten met natuurinclusieve landbouw een investering in tijd en vaak geld.

Bij het starten van een meer natuurinclusievere bedrijfsvoering is het belangrijk de positieve- en negatieve punten tegen elkaar weg te strepen en de afweging te maken of natuurinclusieve landbouw bij zowel ondernemer als onderneming past. Na een positieve conclusie en het besluit tot het

ondernemen van actie kan de ondernemer zich oriënteren op de verschillende maatregelen die mogelijk zijn. Enkele van deze maatregelen zijn weergegeven in bijlagen 1 en 7.

Natuurinclusieve landbouw is in te voeren op grote en kleine schaal. Bij volledige overtuiging in deze vorm van landbouw uiteraard het gehele bedrijf natuurinclusief worden gemaakt. Voor de grootste groep ondernemers is het echter aanbevolen te beginnen met kleine maatregelen die gemakkelijk zijn toe te passen. Hierdoor kan de ondernemer ervaren hoe deze maatregelen voor hem uitpakken. Daarnaast is het een aanbeveling voor ondernemers om eerst te kijken naar bedrijven die al bezig zijn met natuurinclusieve landbouw. Het in contact komen met deze ondernemers kan via een eigen netwerk, maar ook via studieclubs of organisaties als LTO.

Kortom: kijk naar wat past in de omgeving en welke maatregelen er in de omgeving passen. Kijk daarna naar het bedrijf, wie u bent als ondernemer en uw motivatie is om te starten met natuurinclusieve landbouw. Door deze punten helder te krijgen, kunt u beter een keuze maken of en in welke vorm natuurinclusieve landbouw op uw bedrijf kan worden toegepast. Vergeet daarbij vooral Ghandi niet, want "Without action you aren't going anywhere".

Terugkomend op het handelingsvraagstuk van Projecten LTO Noord: "Hoe kunnen wij boeren stimuleren natuurinclusiever te worden en wat drijft de koplopers?" Het stimuleren van ondernemers om te beginnen met natuurinclusieve landbouw begint met kennis. Deze vorm van landbouw is relatief nieuw en ondernemers hebben geen concreet beeld bij de term natuurinclusieve landbouw. Er zijn zoveel maatregelen die getroffen kunnen worden, waar ondernemers nog geen weet van hebben. Ook de positieve effecten van natuurinclusieve landbouw moet duidelijker worden gemaakt. Wanneer ondernemers een positief beeld krijgen van natuurinclusieve landbouw en hier de waarde van inzien, zullen zij ook anderen inspireren om hetzelfde te doen. Stappen die kunnen worden gezet zijn onder andere de eigen kanalen (de Nieuwe Oogst, Social Media), maar ook het bijwonen van evenementen het in gesprek blijven met ondernemers. Ook het organiseren van excursies voor geïnteresseerden, waar Projecten LTO Noord onlangs mee is begonnen, kan helpen in het stimuleren van ondernemers om te starten met een meer natuurinclusieve vorm van ondernemen. Ten slotte kan het raamwerk van Runhaar et al (2016) Projecten LTO Noord helpen om ondernemers te stimuleren door in te spelen op de vier onderdelen van het raamwerk: willen, kunnen, 'moeten' en mogen.

Referenties

Ahnström, J., Bengtsson, J., Berg, Å., Hallgren, L., Boonstra, W. J., & Björklund, J. (2013). Farmers' Interest in Nature and Its Relation to Biodiversity in Arable Fields. *International Journal of Ecology*, 2013, 1–9. <https://doi.org/10.1155/2013/617352>. Geraadpleegd op: 26 september 2019.

Amazing Grazing. (z.d.). *Amazing Grazing*. Geraadpleegd op 16 januari 2020, van <https://www.amazinggrazing.eu/nl/amazinggrazing-4.htm>

BIJ12. (z.d.). *Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer (ANLb)*. Geraadpleegd van https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/032117_BIJ12_ANLb_Folder.pdf

Boerennatuur. (2017). *Natuurinclusieve landbouw: heldere definitie en meer inzet nodig*. Geraadpleegd van <https://www.boerennatuur.nl/wp-content/uploads/2017/02/Positionpaper-Natuurinclusieve-landbouw-BoerenNatuur.pdf>. Geraadpleegd op: 5 september 2019.

Bosch, J., Kunen, E., Elsinga, T., Pleune, R., & Starkenburg, J. (Red.). (2019). *Pamflet Rijk en Groen*. Geraadpleegd van <https://files.smart.pr/8e/e9ea0da9604777b15d548b9c737339/DEF-Rijk-en-Groen-Overijssel-pamflet.pdf>. Geraadpleegd op: 3 oktober 2019.

Bouma, J., Koetse, M., & Polman, N. (2019). *Financieringsbehoefte natuurinclusieve landbouw*. Geraadpleegd van <https://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/pbl-2019-financieringsbehoefte-inclusieve-landbouw-3070.pdf>

Darnhofer, I., Bellon, S., Dedieu, B., & Milestad, R. (2010). Adaptiveness to enhance the sustainability of farming systems. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 30(3), 545–555. <https://doi.org/10.1051/agro/2009053>. Geraadpleegd op: 12 september 2019.

Dewulf, A., Termeer, C. J. A. M., Werkman, R. A., Breeman, G. E., & Poppe, K. J. (2009). Transition management for sustainability: towards a multiple theory approach. In K. J. Poppe, C. Termeer, & M. Slingerland (Eds.), *Transitions towards sustainable agriculture and food chains in peri-urban areas* (pp. 25-50). Wageningen: Wageningen Academic Publishers. Geraadpleegd op 17-10-2019.

Erismann, J. W., van Eekeren, N., Louis Bolk Instituut, van Doorn, A., Geertsema, W., Polman, N., & WUR. (2017). *Maatregelen Natuurinclusieve landbouw*. Geraadpleegd van <http://www.louisbolk.org/downloads/3260.pdf>. Geraadpleegd op 31-10-2019.

Farmar-Bowers, Q., & Lane, R. (2009). Understanding farmers' strategic decision-making processes and the implications for biodiversity conservation policy. *Journal of Environmental Management*, 90(2), 1135–1144. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2008.05.002>. Geraadpleegd op: 5-9-2019.

Frenken, K., & Hekkert, M. (2017, 11 april). *Innovatiebeleid in tijden van maatschappelijke uitdagingen - Me Judice*. Geraadpleegd op 8 oktober 2019, van <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/innovatiebeleid-in-tijden-van-maatschappelijke-uitdagingen>. Geraadpleegd op: 3-10-2019.

Geerts, R., & Wageningen University & Research. (2018). *Kruidenrijk grasland; goed voor de koe, boer én biodiversiteit*. Geraadpleegd van <http://www.de-vala.nl/wp-content/uploads/2018/04/Kruidenrijk-grasland.pdf>

Hack-ten Broeke, M. J. D., Rietra, R. P. J. J., Romkens, P. F. A. M., & de Vries, F. (2007). *Geschiede of vruchtbare landbouwgronden in Nederland en Europa* (1693). Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/42722>. Geraadpleegd op 26-9-2019.

Hendrickson, J. R., Liebig, M. A., & Sassenrath, G. F. (2008). Environment and integrated agricultural systems. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 23(04), 304–313. <https://doi.org/10.1017/S1742170508002329>. Geraadpleegd op: 31-10-2019.

Lokhorst, A. M., Staats, H., van Dijk, J., van Dijk, E., & de Snoo, G. (2011). What's in it for Me? Motivational Differences between Farmers' Subsidised and Non-Subsidised Conservation Practices. *Applied Psychology*, 60(3), 337–353. <https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2011.00438.x> Geraadpleegd op: 12-9-2019.

LTO Noord, Gelderse Natuur en Milieufederatie, Vereniging agrarisch landschap Achterhoek, & Cooperatief Agrarisch Natuurcollectief Veluwe. (2019). *Actieplan natuurinclusieve landbouw Gelderland*. Geraadpleegd van <https://www.gnmf.nl/wp-content/uploads/2019/03/25032018-Actieplan-Natuurinclusieve-Landbouw-Gelderland.pdf>. Geraadpleegd op: 12-9-2019.

Ministerie economische zaken. (2014). *Natuurambitie Grote Wateren 2050 en verder*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2013/10/31/beleidsverkenning-natuurambitie-grote-wateren-2050-2010>. Geraadpleegd op: 17-10-2019.

Ministerie van Economische zaken. (2014). *Rijksnatuurvisie*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2014/04/01/rijksnatuurvisie-2014>. Geraadpleegd op 5-9-2019.

Ministerie van landbouw, natuur en voedselkwaliteit. (2018). *Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden*. Geraadpleegd van <https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-landbouw-natuur-en-voedselkwaliteit/visie-lnv>. Geraadpleegd op: 5-9-2019.

Natuurinclusief landbouwinitiatief. (z.d.). *Maatregelen - Natuur Inclusief Landbouw Initiatief NL*. Geraadpleegd op 8 oktober 2019, van <https://www.natuurinclusief-landbouwinitiatief.nl/maatregelen/>

Planbureau voor de Leefomgeving. (z.d.). *Wat is natuurlijk kapitaal?* Geraadpleegd op 26 september 2019, van <https://themasites.pbl.nl/natuurlijk-kapitaal-nederland/over-natuurlijk-kapitaal-nederland/wat-is-natuurlijk-kapitaal>

Polman, N., & Dijkshoorn, M. (2018). *Verdienmodellen natuurinclusieve landbouw*. Geraadpleegd van <http://edepot.wur.nl/450978>. Geraadpleegd op: 3-10-2019.

Rijksoverheid. (2018, 26 oktober). *Beleid voor natuur en biodiversiteit*. Geraadpleegd op 26 september 2019, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/natuur-en-biodiversiteit/beleid-voor-natuur-en-biodiversiteit>

Runhaar, H. A. C., Melman, Th. C. P., Boonstra, F. G., Erisman, J. W., Horlings, L. G., de Snoo, G. R., ... Arts, B. J. M. (2016). Promoting nature conservation by Dutch farmers: a governance perspective. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 15(3), 264–281. <https://doi.org/10.1080/14735903.2016.1232015>. Geraadpleegd op: 26-9-2019.

Schön, D. A., & Rein, M. (1994). *Frame Reflection. Toward the Resolution of Intractable Policy Controversies*. New York: Basic Books. Geraadpleegd op 17-10-2019

Smits, M. J., Polman, N., Michels, R., Migchels, G., Schrijver, R., Sukkel, W., ... Kistenkas, F. (2019). *Natuurinclusieve landbouw: van niches naar mainstream (fase 1)*. Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/474150>. Geraadpleegd op: 12-9-2019.

Staatsbosbeheer. (z.d.). *Grond en gebouwen*. Website. Geraadpleegd op 29 januari 2020, van <https://www.staatsbosbeheer.nl/zakendoen/sectoren/grond-en-gebouwen>

Trouw. (2018b, 19 juni). *Uitkomsten de staat van de boer 1*. Geraadpleegd op 26 september 2019, van https://destaatvandeboer.trouw.nl/resultaten/?redirectUri=%2fresultaten%2f&pwv=1&pws=functional%7Canalytics%7Ccontent_recommendation%7Ctargeted_advertising%7Csocial_media&days=3650&referrer=

van Dijk, J., Verburg, R., Runhaar, H., & Hekkert, M. (2018, 3 mei). *Een transitie naar natuur-inclusieve landbouw: van 'waarom' naar 'hoe' - Me Judice*. Geraadpleegd op 8 oktober 2019, van <http://www.mejudice.nl/artikelen/detail/een-transitie-naar-natuurinclusieve-landbouw-van-waarom-naar-hoe>

van Doorn, A., Melman, D., Westerink, J., Polman, N., Vogelzang, T., & Korevaar, H. (2016). *Natuurinclusieve landbouw, Food-for-thought* (BO-11-020-002). Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/401503>. Geraadpleegd op: 17 oktober 2019.

van Doorn, Anne, Melman, D., Westerink, J., Polman, N., & Vogelzang, T. (2016). Food-for-thought : natuurinclusieve landbouw. 510942. <https://doi.org/10.18174/401503>. Geraadpleegd op: 31-10-2019.

Van Herzele, A., Gobin, A., Van Gossum, P., Acosta, L., Waas, T., Dendoncker, N., & Henry de Frahan, B. (2013). Effort for money? Farmers' rationale for participation in agri-environment measures with different implementation complexity. *Journal of Environmental Management*, 131, 110–120. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2013.09.030>. Geraadpleegd op: 3 oktober 2019.

Wageningen University & Research. (z.d.-a). *Kringlooplandbouw*. Geraadpleegd op 26 september 2019, van <https://www.wur.nl/nl/Dossiers/dossier/Kringlooplandbouw.htm>

Wageningen University & Research. (z.d.-b). *Kringlooplandbouw: een nieuw perspectief voor de Nederlandse landbouw*. Geraadpleegd op 26 september 2019, van <https://www.wur.nl/nl/show-longread/Kringlooplandbouw-een-nieuw-perspectief-voor-de-Nederlandse-landbouw.htm>

Westerink, J., Smit, B., Dijkshoorn, M., Polman, N., & Vogelzang, T. (2018). *Boeren in Beweging*. Geraadpleegd van <https://edepot.wur.nl/454040>. Geraadpleegd op: 5 september 2019.

Westerink, J., Stortelder, A. H. F., Ottburg, F. G. W. A., De Boer, T. A., Schrijver, R. A. M., de Vries, C. K., ... Bulten, G. H. (2013). *Boeren voor natuur; hoe werkt het en wat levert het op?* (2472). Geraadpleegd op 31 oktober 2019 van Content.alterra.wur.nl/Webdocs/PDFFiles/Alterraraapporten/AlterraRapport2472.pdf.

Westerink, Judith, Plomp, M., Ottburg, F., Zanen, M., & Schrijver, R. (2018). Boeren voor Natuur: de ultieme natuurinclusieve landbouw? *Natuurinclusieve landbouw*, 2858, 90. <https://doi.org/10.18174/434934>. Geraadpleegd op: 12 september 2019.

Willem Erisman, J., van Eekeren, N., de Wit, J., Koopmans, C., Cuijpers, W., Oerlemans, N., & J. Koks, B. (2016). Agriculture and biodiversity: a better balance benefits both. *AIMS Agriculture and Food*, 1(2), 157–174. <https://doi.org/10.3934/agrfood.2016.2.157>. Geraadpleegd op 5 september 2019.

WUR. (2018, 8 september). *Landbouwvisie Kabinet biedt wenkend perspectief voor circulaire en natuurinclusieve landbouw*. Geraadpleegd op 26 september 2019, van <https://www.wur.nl/nl/Onderzoek-Resultaten/Onderzoeksinstituten/Environmental-Research/show-wenr/Landbouwvisie-Kabinet-biedt-wenkend-perspectief-voor-circulaire-en-natuurinclusieve-landbouw-.htm>

Bijlagen

1. Maatregelen natuurinclusieve landbouw

Agrarisch ondernemers kunnen verschillende maatregelen treffen om de biodiversiteit op het bedrijf te verhogen. Dit kan onder andere door het aanleggen van akkerranden en bloemstroken. Deze bestaan in vele vormen en kunnen verschillende doelen dienen. Een van de belangrijkste functies van een akkerrand of bloemstrook is het voorkomen of beheersen van plagen. De bloem- en plantsoorten in de akkerranden trekken natuurlijke vijanden van plaaginsecten aan terwijl zij voor de soorten die een plaag kunnen vormen juist onaantrekkelijk zijn. Meerjarige stroken zijn geschikt voor overwintering en voortplanting van plaagbestrijders terwijl eenjarige stroken meer geschikt zijn voor voedselaanbod in de vorm van nectar en stuifmeel. Een tweede belangrijke functie van de bloeiende stroken is bestuiving van gewassen. Bloemplanten die speciaal geschikt zijn voor bijen, hommels en zweefvliegen, kunnen bijdragen aan een verbeterde gewasopbrengst door efficiëntere bestuiving. Bovendien zijn bloemstroken goed om de algemene biodiversiteit te vergroten en verbetert ten slotte de waterkwaliteit doordat de akkerrand een buffer vormt tussen de akker en het naastgelegen oppervlaktewater. Hierdoor vindt er minder uitspoeling van (chemische) bestrijdingsmiddelen, meststoffen en minder erosie plaats. (Natuurinclusief landbouw initiatief, 2019)

Agrarisch natuurbeheer

Agrarisch natuurbeheer is het pachten van grond om er vervolgens vee op te laten grazen. De betreffende grond is in eigendom van Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de provinciale landschappen en kan gebruikt worden voor veehouders die geen eigen grond in bezit hebben. De samenwerking tussen organisatie en veehouder levert niet alleen een verbetering op voor de natuur, ook de gezondheidsstatus van de dieren kan aanzienlijk vooruitgaan door het rijke palet aan voedingsstoffen in het kruidenrijke gras. Agrarisch natuurbeheer is echter niet voor iedereen geschikt, het ras moet geschikt zijn voor deze natuurlijke omstandigheden.

Agroforestry

Agroforestry is een landbouwpraktijk waarbij meerjarige houtige gewassen (bomen en struiken) bewust worden gecombineerd met (éénjarige) landbouwgewassen en/of dieren. De bomen en struiken hebben zowel een functie voor productie van voedsel als een meerwaarde voor het landbouwsysteem. Zo kunnen rijen (noten/fruit) bomen in een akker worden aangeplant, oeverstroken worden aangelegd en voerhagen voor vee in weilanden worden aangeplant. Agroforestry minimaliseert productierisico's, heeft ecologische meerwaarde op biodiversiteit en draagt zorg voor een gevarieerder landschap. Tevens helpt het bij efficiënter gebruik van nutriënten en water, verbeterde organische stofopbouw en bodemstructuur en een verbeterde vastlegging van koolstof in bomen en bodem.

Vanggewas zaaien

Om (wind)erosie, uitdroging, waterstagnatie en uitspoeling van nutriënten (voedingsstoffen) te voorkomen is het belangrijk de bodem na de oogst zo snel mogelijk weer te bedekken met gewassen. Bovendien kunnen bodembedekkers de opbouw van organische stof en nutriënten in de bodem stimuleren. Begroeiing op akkers beschermt de bodem tegen uitdroging en verharding van de toplaag door de blootstelling aan de zon, maar helpt in natte omstandigheden te voorkomen dat het water stagneert. Tevens zorgt een goed vanggewas voor een optimale nutriëntbalans, biodiversiteit en een

verbeterd bodemleven. Enkele voorbeelden van vanggewassen zijn wintergranen, koolsoorten of gras-klavermengsels. Het inzaaien van een vanggewas is door wet- en regelgeving verplicht gesteld. Bij het telen van mais zijn er drie manieren om het vanggewas in te zaaien: door onderzaai, door direct na het oogsten van de mais een vanggewas in te zaaien of door na de oogst van snijmais wintergranen te telen dat gebruikt wordt als hoofdteelt in het volgende kalenderjaar. Sinds 2019 zijn er uiterste data beschikbaar voor het inzaaien van vanggewas, namelijk 1 oktober met een paar uitzonderingen die mogen worden gezaaid tot 31 oktober (RVO, 2019).

Brede gewasrotatie

Brede gewasrotatie betekent dat de gewassen die een ondernemer teelt op zijn bodem elke 4-6 jaar verschilt. Deze teeltstrategie verbetert de bodem en dringt het gebruik van bestrijdingsmiddelen en (kunst)mest terug. Brede gewasrotatie kan ziektes voorkomen, houdt de bodem gezonder en vergroot de biodiversiteit. Een goede combinatie van gewassen kan bovendien leiden tot een betere opname-efficiëntie van nutriënten. Bij optimale toepassing van gewasrotatie worden gewassen die diep wortelen en daardoor veel impact hebben op de bodem – denk aan bieten, wortelen en aardappelen- afgewisseld met oppervlakkige gewassen die minder impact hebben op de bodem, zoals bijvoorbeeld graansoorten. Tussen het verbouwen van de hoofdgewassen plant de ondernemer bodemverbeterende gewassen voor een langdurige verbetering van de bodem. Naast grondverbetering helpt een brede gewasrotatie bij het voorkomen van gewas-specifieke ziekten en plagen. Denk hierbij aan phytophthora in aardappelen. Doordat het bij brede gewasrotatie ongeveer 6 jaar duurt voordat eenzelfde gewas op dezelfde akker staat, zijn gewas-specifieke bacteriën of schimmels niet in staat te overleven waardoor er minder bestrijdingsmiddelen nodig zijn. Tot slot bieden bepaalde vanggewassen als peulvruchten en bepaalde klaversoorten voldoende voedsel en beschermingsmogelijkheden voor insecten waardoor de diversiteit aan insecten op de akker vergroot. Dit resulteert in een betere natuurlijke plaagbestrijding, betere bestuiving van gewassen en meer diversiteit aan vogels en andere landbouw gerelateerde diersoorten als hazen en reeën. Financieel kan een brede gewasrotatie voordelen hebben door besparing in bestrijdingsmiddelen en een hogere opbrengst door wisselteelt. Rustgewassen brengen daarentegen niet direct geld op.

Kringlooplandbouw

Kringlooplandbouw is een verzamelnaam voor landbouwmaatregelen die de grondstofkringloop zo veel mogelijk willen laten sluiten. Zo kan er efficiënter worden omgegaan met grondstoffen en verlaagt de impact op het milieu. Door reststromen beter te benutten, hoeven er geen nieuwe grondstoffen worden aangekocht, waardoor de milieudruk laag blijft. De overheid stimuleert kringlooplandbouw doormiddel van de kringloopwijzer. Sinds 2017 zijn alle melkveehouders in Nederland verplicht vanuit hun zuivelorganisatie om de KringloopWijzer in te vullen. Het invullen van de KringloopWijzer geeft ondernemers meer inzicht in de mineralenkringloop van dier, voer, bodem en mest en mogelijkheden om op deze aspecten te sturen. (Kringloopwijzer, 2019)

Kruidenrijk grasland

Tegenwoordig is het grootste gedeelte van de voedergraslanden ingezaaid met Engels raaigras. Dit type gras levert de beste kwaliteit melk en geeft de hoogste productie. De nadelen van dit type gras komt echter ook steeds meer aan bod: de biodiversiteit gaat hard achteruit en resulteert in een zeer eenzijdig dieet voor het melkvee. Kruidenrijke graslanden bieden vee een betere samenstelling aan

mineralen en sporenelementen. Tevens is dit gras uitermate geschikt om gehoooid te worden waardoor het geschikt is als voedzame ruwvoerbron in de winter. Kruidenrijk grasland is niet alleen beter voor het vee, ook de bodem en ondergrondse biodiversiteit heeft baat bij de kruiden. Er ontstaat een veelzijdigere structuur in de bodem waardoor deze versterkt. Hierdoor is hij beter bestand tegen droge perioden of perioden met veel regenval. Dit geldt eveneens voor de efficiëntie van nutriëntopname, doordat sommige grassoorten dieper wortelen dan andere. Flora en fauna boven de grond heeft voordelen van de kruiden doordat insecten worden aangetrokken door het gras, die vervolgens kunnen dienen als voedselbron voor weidevogels. Hierdoor hebben kuikens meer kans om te overleven, mits een aangepast maaibeleid wordt toegepast.

Landschapselementen

Landschapselementen zijn veelal elementen die van oudsher in het landschap aanwezig zijn en een habitat vormen voor lokale biodiversiteit en gebieds-gebonden soorten waaronder veel vogels. Denk hierbij aan knotwilgen, houtwallen, tuunwallen, poelen en natuurlijke oevervegetatie. Ook minder gebiedsgebonden elementen als bosjes, natuurlijke watergangen, struwelen en bermen vallen hieronder. Het terugbrengen van landschapselementen in het agrarisch landschap kan bijdragen aan een efficiëntere productie met minder gewasbeschermings- en optimaliseringsmiddelen doordat zij een uitstekend habitat vormen voor natuurlijke vijanden van plaaginsecten.

Natuurgericht maaien

Voor meerjarige kruidenrijke akkerranden, graslanden en bloemstroken is het van belang regelmatig te maaien en maaisel af te voeren om de soortensamenstelling te behouden. Door verschraling is er minder kans dat bepaalde soorten gaan domineren en is er dus meer ruimte voor diversiteit. Voor insecten en vogels is het belangrijk om niet alles in een keer te maaien, maar gefaseerd maaibeheer toe te passen, waarbij een deel van de vegetatie blijft staan. Insecten kunnen hierdoor beter overleven doordat er bloemen en kruiden blijven staan. De insecten vormen weer voer voor vogels en de niet gemaaide delen bieden beschutting voor (jonge) vogels en andere diersoorten. Insecten kunnen daarnaast bijdragen aan gewasbestuiving en natuurlijke plaagbestrijding. Voor weidevogels is het bovendien van belang om zo laat mogelijk in het voorjaar te maaien, zodat jonge vogels meer tijd hebben om uit te vliegen.

Natuurvriendelijke oevers

Het aanleggen van een natuurvriendelijke oever als geleidelijke overgang van water naar land wordt beschouwd als zeer effectieve maatregel om het ecologisch functioneren van wateren te verbeteren. Natuurvriendelijke oevers vormen een beschutte leefomgeving voor bijvoorbeeld insecten, kikkers, padden, kleine zoogdieren en vissen. De oever- en waterplanten zijn een prima plek om te schuilen, op te groeien, voort te planten en voedsel te vinden. Ook veel vogels voelen zich er thuis. Sommige natuurvriendelijke oeverplanten, zoals waterriet, gaan algengroei tegen. Dit alles levert een belangrijke bijdrage aan de verbetering van de ecologische waterkwaliteit.

Nestkasten voor vogels

Nestkasten zorgen voor het toevoegen van een schakel in het voedselweb en zijn positief voor de biodiversiteit. Dit kan weer van belang zijn voor de bestrijding van plagen en het ecologisch evenwicht op de boerderij.

Niet-kerende grondbewerking

In de bodem bevindt zich een wereld aan organismen, zoals wormen, bacterie en schimmels die bijdragen aan de structuur en de vruchtbaarheid van de bodem. Wanneer de grond diep geploegd wordt, wordt dit bodemleven verstoord en gaat er dus een bron van de productie verloren. Niet-kerende grondbewerking (NKG) houdt in dat de bodem zo minimaal mogelijk verstoord wordt. Diep ploegen wordt vermeden, maar oppervlakkige maatregelen om de bodem in goede conditie te houden kunnen wel toegepast worden. Zo kan het nodig zijn om de toplaag open te werken na een lange droge periode, of kunnen groenbemesters oppervlakkig ingewerkt worden. Niet kerende grondbewerking kan, in combinatie met een brede gewasrotatie en bodembedekking met groenbemesters, zorgen voor een functioneler en gezonder bodemleven en een betere bodemstructuur. Dit leidt tot een betere waterinfiltratiecapaciteit, meer C en CO₂ opslag en minder erosie door water en wind.

Overbreedte sloot benutten voor biodiversiteit

Door het jaarlijks maaien en baggeren van de sloot voor het garanderen van het doorstroomprofiel voor water verdwijnen de planten en dieren in deze sloot. Wanneer een sloot breed genoeg is en er een overbreedte aanwezig is, biedt het waterschap ruimte om geen maai- en baggerbeheer toe te passen. Hierdoor blijven waterplanten intact en kunnen vissen en insecten hiervan profiteren. De begroeide oever beschermt de kanten tegen afkalving en uitspoeling van voedingsstoffen van het land naar het water.

Paludicultuur – natte teelt

Agrarische percelen worden op grote schaal ontwaterd om landbouw mogelijk te maken. Met name in het veenweidegebied zorgt dit voor bodemdaling en daarmee gepaard gaande veenoxidatie en CO₂-uitstoot. Paludicultuur is een nieuwe vorm van landbouw die geschikt is om toe te passen in gebieden met een hoge grondwaterstand, zoals veengebieden. Lisodde, veenmos, kroosvaren, riet, wilgen en wilde rijst zijn uitstekende gewassen om te verbouwen op deze gronden. Naast het tegengaan van bodemdaling en verminderen van CO₂-uitstoot, zorgt natte teelt met alternatieve gewassen voor stimulering van biodiversiteit. Moerassoorten als libellen, verschillende vogelsoorten maar ook orchideeën kunnen hiervan profiteren.

Plas-dras

Plas-dras is het tijdelijk onder water zetten van grasland of greppels. Meestal wordt de maatregel in graslanden genomen om betere leefomstandigheden te creëren voor weidevogels in de directe omgeving. Weidevogels gebruiken deze plasjes om er voedsel te zoeken, te baltsen, te slapen en te ruïen. Bij bollenakkers wordt inundatie gebruikt om de bodem vrij te maken van aaltjes, onkruid en bollenresten. Deze aanpak voorkomt het inzetten van chemische bestrijdingsmiddelen. Ook hier zijn de onder water gelopen percelen in trek bij tal van vogels (eenden, meeuwen, steltlopers) die er een extra voedselbron in vinden (muggenlarven, wormen, watervlooien). Naast bovengenoemde voordelen kan plas-dras gunstig zijn voor de toename van verschillende plantensoorten op de grens van water en land. Dit trekt insecten aan. Een plas-dras kan gecombineerd worden met de opvang van neerslagoverschotten.

Strokenteelt

Bij strokenteelt worden, in tegenstelling tot monocultuur, op een perceel meerdere gewassen in stroken naast elkaar geteeld. De biodiversiteit aan gewassen gaat hiermee omhoog, wat bijdraagt aan een toename in onder- en bovengrondse diversiteit aan gewas-specifieke soorten. Doordat er afwisseling is in gewassoorten kunnen ziekten en plagen zich minder snel verspreiden, waardoor er minder gewas-beschermende middelen nodig zijn. Bij telen in stroken smaller dan drie meter is er veel onder- en bovengrondse interactie tussen de verschillende gewassen waardoor nutriënten, water en zonlicht optimaal benut kunnen worden.

Vogelakker en vogelakkerrand

Akkers en akkerranden worden met speciale eiwitgewassen, granen en kruiden ingezaaid in stroken. Op deze manier dienen deze akkers en randen in de zomer en in de winter als gebed waar akkervogels als de veldleeuwerik, gele kwikstaart en graspieper regelmatig kunnen terugkeren om zich te voeden. In de zomer dienen deze akkers en randen als broedgebied voor akkervogels. Naast het aantrekken van deze vogels zijn deze maatregelen ook gunstig voor het aantrekken van andere dieren waaronder vlinders, muizen en roofvogels. De insectenrijkdom is in het broedseizoen gunstig voor de overlevingskansen van jonge vogels.

Weidegang

Weidegang is kortweg het laten beweiden van het grasland door vee. Weidegang heeft een positief effect op de botanische samenstelling (zoals witte klaver in verband met de natuurlijke stikstofbinding), op de ammoniakemissie en op het bodemleven.

Wintervoedselakker

Wintervoedselakkers zijn akkers die voor 90-100% bestaan uit granen en kruiden die niet worden geoogst en ondergeploegd tot het volgende jaar (mei-maart). De zaden blijven op de wakker waarmee ze een belangrijke voedselbron en schuilplaats vormen voor overwinterende vogels als de veldleeuwerik, de gele kwikstaart en de graspieper. Tevens zijn deze akkers belangrijk voor muizen welke op hun beurt uilen en roofvogels aantrekken. In de zomer zijn de akkers een voedselbron voor vogels door de vele insecten.

2. Vragen interviews

Diepte-interview:

Beginvraag: kunt u mij wat vertellen over uw bedrijf? Doorvragen op achtergrond zodat er een klein stukje achtergrondinformatie bekend is. Dit kan tevens in het voordeel werken project Natuurlijk kapitaal, omdat zij deze ondernemer zo in kaart kunnen brengen.

1. Wat is uw connectie met natuur?
2. Wat is natuurinclusieve landbouw volgens u?
3. Waarom bent u begonnen met het toepassen natuurinclusieve landbouw?
4. Welke maatregelen heeft u al genomen op het gebied van natuurinclusieve landbouw?
5. Heeft u er lang over nagedacht om deze maatregelen toe te passen?
6. Wat vindt u de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw?
7. Maakt u gebruik van subsidies op het gebied van natuurinclusieve landbouw? En hebben deze de doorslag gegeven voor het toepassen van natuurinclusieve landbouw?
8. Kunnen subsidies in de toekomst doorslag geven voor het verbreden in toepassen van natuurinclusieve landbouw?
9. Wat zijn de nadelen van natuurinclusieve landbouw?
10. Begrijpt u boeren die nog niet willen of kunnen omschakelen naar deze vorm van landbouw? Vind u dat andere mensen het ook moeten toepassen?

3. Focusgroep

In de focusgroep wil ik vooral een gesprek opwekken waarin mijn hoofdvragen worden beantwoord. Waarom zouden ze het wél toepassen, wat houdt ze tegen, wat moet er financieel tegenover staan en zien mensen toegevoegde waarde in deze vorm van landbouw? Verder moet het niet al te gestructureerd zijn, zodat de echte mening van mensen naar voren komt.

Het focusgroep-interview vindt plaats tijdens de lunch van de natuurlijk kapitaal excursie. Deze excursie is georganiseerd voor geïnteresseerden in natuurinclusieve landbouw. Tijdens de lunch schuif ik aan bij een groep tussen de 6 en 8 mensen. Hierdoor blijft het gesprek overzichtelijk. Als er tijd voor is probeer ik twee gesprekken te houden. Ik stel me voor en vertel wat mijn doel is deze dag. Hierna vraag ik of ze me willen helpen in de vorm van een (focus-groep) gesprek en deel ik kaartjes uit. Op deze kaartjes mogen de participanten hun voor- en achternaam schrijven en op de achterkant een klein stukje basisinformatie over hun bedrijf. Dit zal vooral in de vorm zijn van de tak (melkvee, akkerbouw, etc.) en het aantal dieren/hectares + waar de participanten vandaan komen. Na deze achtergrondinformatie te hebben genoteerd stel ik mijn eerste vraag en moet het gesprek op gang komen.

Benodigdheden:

- Naamkaartjes
- Opnamemateriaal
- Extra persoon voor noteren
- Laptop
- Vragen
- Pennen voor het schrijven op de naamkaartjes

Vragen:

- Wat is volgens jullie natuurinclusieve landbouw?
- Wat is voor jullie de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw?
- Welke maatregelen passen jullie al toe?
- Welk effect zou natuurinclusieve landbouw kunnen geven volgens jullie? Of voor degenen die het al toepassen, welke effecten brengt deze vorm van landbouw met zich mee?
- Wat zou mensen tegenhouden om een natuurinclusieve vorm van landbouw toe te passen op hun bedrijf?
- Als we het hebben over subsidies, zouden deze een doorslag hebben bij het invoeren van natuurinclusieve landbouw?

4. Uitgewerkte interviewvragen

Interviewvraag 1: Wat is natuurinclusieve landbouw volgens u?

Maargrieshoeve: Natuurinclusieve landbouw is volgens ons het rekening te houden met natuur maar tot op een bepaalde hoogte. Je bent uiteindelijk een commercieel bedrijf. Natuurinclusieve landbouw is voor mij landbouw in samenspel met de natuur.

Stefan Rientjes: Voor ons gevoel zijn we er altijd al mee bezig geweest. Het is niet dat het nu in een keer iets nieuws is en dat we in een keer andere dingen gaan doen. Agrarisch natuurbeheer op een paar plekken, dat is voor mij natuurinclusieve landbouw. De definitie is voor mij goed met je omgeving omgaan. Landbouw heeft altijd langetermijnvisie en perspectief. Landbouw moet in de toekomst ook nog goed zijn om daar voedsel vanaf te halen. Dat is wel heel duidelijk mijn beeld.

Herman Menkveld: Natuurinclusieve landbouw is voor mij het optimaal gebruik maken van natuurlijke processen die in de bodem plaatsvinden, in de plant en in het dier en dat zo min mogelijk sturen. De natuur zijn werk laten doen. Bodem is voor ons bedrijf super belangrijk. Het is de bodem onder hun bestaan. Daar moeten ze beginnen. Bodemprocessen worden amper meer gebruikt.

Rudie Freriks: Op verschillende manieren een bijdrage leveren aan doelstellingen op gebied van stikstof en CO₂, droogte, en dat maakt dat je gaat zoeken naar andere dingen. Stikstof is al helemaal een uitdaging, daar zijn ook al een aantal trekkers voor op de weg gegaan. Maar goed, het is toch van: "wat kun je doen voor de natuur". Ik doe al aan allerlei projecten mee zoals Amazing grazing en proeftuin natura 2000.

Henk van Leusen: We winnen het niet meer in de melkveehouderij met alles glad maaïen. Ook al hangt er 65% eiwit in de lucht denk ik dat wij een plicht hebben dat wij toch een stukje landschap in stand hebben te houden. Er zitten gewoon weidevogels en je hebt er weinig last van, dus je moet er ook wat voor doen. Ik denk dat geen enkele boer het bewust allemaal plat maait maar tussen niet bewust plat maaïen en toch een klein beetje doen daar zit een hele boel verschil in. Dan ga ik naar de kant dat het ook een paar cent moet opleveren. Het moet geld op leveren want je doet er ook wat voor.

Gerard Willemsen: -----

Interviewvraag 2: Waarom bent u begonnen met het toepassen natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve: Wij vinden natuur erg belangrijk, maar er staat ook een financiële vergoeding tegenover. Dit vinden wij ook niet onbelangrijk. We doen graag iets terug maar het moet geen geld en niet al te veel moeite kosten. Je moet uiteindelijk wel rondkomen en de continuïteit van je bedrijf waarborgen. Het is een samenloop van die twee. We zijn vorig jaar overgestapt naar A-ware, vroeger leverden we de melk aan FrieslandCampina. We leveren de melk nu voor een Albert Heijn concept. Dit paste al goed vanwege het feit dat we genoeg land hebben en al vrij goed voldeden aan de eisen in koewelzijn. We hoefden hierdoor weinig aan te passen om in concept mee te draaien. Het concept stelt meer eisen aan de natuur zoals meer biodiversiteit in het land. Daarom hebben wij vrij veel ingezaaid met kruidenmengsels. Ook moet het voer allemaal VLOG zijn, en afkomstig zijn vanuit landen binnen Europa. Dit is natuurlijk niet erg belangrijk voor de natuur in Nederland maar het is voor de rest van Europa een mooie stap. Zo heb je er toch een klein beetje invloed op.

Stefan Rientjes: In 2009 zijn we begonnen met het voeren van mais afkomstig van eigen land. Daarvoor werden alle producten die werden verbouwd, verkocht. Na 2009 zijn de granen er bij gekomen. De hoge silo's die er staan zijn allemaal enkelvoudige grondstoffen als mais, tarwe en gerst, broodmeel. Dit zijn ook enkele stromen uit de humane voedingsmiddelenindustrie. We werken met een voerkeuken. Door het voer zelf te mengen krijgt elke diergroep zijn eigen rantsoen.

Herman Menkveld: **Vlinderbloemigen, organische stof, de motor en het voedsel van alles.**

Intensivering loopt altijd dood.

Rudie Freriks: We hebben altijd geweid. 5 á 6 jaar geleden we fanatieker geworden met natuurinclusieve landbouw doordat we meededen aan Amazing Grazing*. We leveren de melk aan FrieslandCampina en doen mee in het PlanetProofconcept. Doordat je er al mee bezig bent en moet voldoen aan sommige dingen om mee te kunnen draaien in het concept rol je er in.

Henk van Leusen: Ons bedrijf ligt in een weidevogelgebied. Het bevindt zich tussen een spoorlijn, N-weg en snelweg in, in een opgesloten gebied van 600 hectare. De predatiedruk (vos/kraai) kun je goed beheersen in dit gebied. Het is hier vrij natte grond met veel vochtvoorziening, dus dat trekt wel vogels. Er was hier altijd een weidevogelgroep, nu is het een collectief. Zo is het hier door de jaren heen een beetje gaan leven. Ik zie er zelf een verdienmodel in. We hebben gras genoeg, je kunt hier prima gras verbouwen en wat doe je met al dat gras? Aan de andere kant denk ik dat landschapsbeheer steeds belangrijker wordt en dan doe je daar wat voor. Ik ben de coördinator van dit gebied en als boeren interesse hebben probeer ik hen te begeleiden. Het beginnen met natuurinclusieve landbouw begint langzaam. Vroeger was het vanzelfsprekend dat je om de nestjes heen maaide. Dan deed je aan weidevogelbeheer. Nu doe je pas aan weidevogelbeheer als je kruidenrijk grasland hebt. Het wordt ondergewaardeerd want boeren zonder kruidenrijk grasland doen eigenlijk ook aan weidevogelbeheer.

Gerard Willemsen: Je doet wat voor de samenleving, biodiversiteit en een boer kan zijn eigen structuur verbouwen. Van botanisch grasland kun je goed hooi maken. Het brengt structuur in de koe en paarden. Door deze manier van landbouw kun je op slechte grond toch nog een redelijk saldo halen. Ook verandert je hiermee het landschap. Als niet iedereen het land op de zelfde tijd glad heeft hebben de dieren meer mogelijkheden om te schuilen en is het landschap mooier.

*Amazing Grazing doet onderzoek en zoekt onderbouwing voor inpassing van beweiding. Amazing Grazing vertaalt dit naar managementtools en concrete beweidingssystemen voor de praktijk. Hierdoor stimuleert Amazing Grazing de toepassing en ontwikkeling van beweiding in Nederland (Amazing Grazing, z.d.).

Interviewvraag 3: Welke maatregelen heeft u al genomen op het gebied van natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve: We hebben een stukje natuurland. Daar zit een beheersvergoeding op, dus we voldoen aan alle eisen die daarbij horen. Laat maaien, bemesten... We zijn vorig jaar begonnen met plasdras. Dat heeft echt wel hele mooie resultaten opgeleverd waar we heel enthousiast over zijn. Dus dat gaat er waarschijnlijk wel meer komen. Sommige stukken van ons bedrijf liggen in weidevogelgebied en andere niet. Ons bedrijf werkt samen met natuurorganisaties en groenblauwe diensten. Zo onderhouden we, samen met zorgdeelnemers, boswallen. Dit doen we zo natuurlijk mogelijk. We proberen in de landbewerking zo secuur mogelijk rekening houden met de natuur en de weidevogels. Dat je niet overal dwars doorheen maait. Tot op bepaalde hoogte haalbaar. We hebben als resultaat meer weidevogels behaald. Ze zitten gedeeltelijk in een weidevogelgebied. Het meeste is geen weidevogelgebied maar bepaalde stukken verder van huis zijn weidevogelgebied. Rondom het huis is geen weidevogelgebied.

Stefan Rientjes: Op 3,5 hectare ligt een beheerpakket voor weidevogels. We doen wat randenbeheer en hebben akkerranden. Deze worden met mengsels ingezaaid. Dat kan alleen niet overal. Hier waar het bedrijf staat kan dat niet maar een kilometer verderop is dit wel mogelijk. Het is maar net of het gebied er geschikt voor is. **Dit gaat volgens de kaart met de witte gebieden.**

Herman Menkveld: Wij werken met vaste mest, passen vruchtwisseling toe, en werken samen met een gemengd bedrijf op afstand (circulair, 100% kringloop). Ook maken we af en toe gebruik van vlinderbloemigen. Elk jaar zaaien we groenbemester en we zorgen altijd voor een bedekte bodem. Dit doormiddel van een groenbemester of met wintergraan. Zo krijg je nooit water op het land te staan. Ook hebben we stroken met randenbeheer. Sinds wij biologisch zijn is onze biodiversiteit enorm verhoogd. We zijn een extensief, en daardoor hebben we weinig ziekten. Onze grond is in evenwicht. .

Rudie Freriks: We zitten in een weidevogelgebied. Hier en daar zitten wel vogels. Om het weidegebied te stimuleren hebben we een pakket voor uitgesteld maaien voor weidevogels afgesloten. Daarnaast hebben we een deel grasklaver ingezaaid en een deel kruidenrijk grasrijk gras. Ook doen we mee aan Planet Proof van FrieslandCampina waardoor er weer extra eisen zijn waar we aan moeten voldoen. Grasklaver is vrij eenvoudig te verbouwen, al is het soms lastig om er voldoende klaver in te houden. Naast deze maatregelen zaaien wij altijd een vanggewas in na de oogst.

Henk van Leusen: Ik ben coördinator van het weidevogelgebied.Rustperiode, licht beheer, zwaar beheer waar alleen ruige mest op mag, kruidenrijk grasland. Het voorweiden van de melkkoeien mag tot 1 mei, daarna moet je het laten rusten tot juni voor de kuikens. Het voer wat daar af komt is niet heel mooi, dat gaat weg voor paardenhooi. Het levert niets op, maar op deze manier kost het ook niets. Het gras van 1 juni dat is voorgeweid en een gedeelte van mijn eigen kavel wat 1 juni beheer is (wel met drijfmest) is voor de droge koeien. Je moet het wel goed snijden.

Wij zijn aangesloten bij zuivelcoöperatie Rouveen kaas. Deze coöperatie heeft een **duurzaamheidsprogramma voor biodiversiteit**. Natuurinclusieve landbouw creëert maatschappelijk draagvlak. Er wordt ons van alles opgelegd, we kunnen van alles willen en overal wat van vinden maar er is een groep mensen die ook naar biodiversiteit kijkt dus je moet er rekening mee houden. Dat is mijn doel bij natuurbeheer.

Gerard Willemsen: Wij hebben akkerranden en botanisch graslandbeheer. Botanisch graslandbeheer is het verschrallen van je grasland doordat er geen mest en kunstmest op komt. Hier hangt wel een verplicht maaibeheer aan vast, waardoor je andere planten en grassoorten in het land krijgt. Door deze verschillende planten en grassoorten krijg je kruidengras. Ons beheer is zowel vlakdekkend, wat betekend dat het hele perceel is bedekt, als randenbeheer.

Interviewvraag 4: Wat vindt u de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve: Je doet wat terug voor de natuur en dat vind ik wel belangrijk. Je vraagt er veel van en dan doe je wat terug. Het is ook een stukje behoud van biodiversiteit, dat is het belangrijkste. Zoals het jaren geleden was dat is het niet meer en dat wordt het ook niet meer. De maatschappij verandert en wat ze allemaal willen gaat me te ver.

Stefan Rientjes: Op dit moment is er voor mij nog geen toegevoegde waarde. Het is misschien een gedeelte door GLB vergoeding. Dus voor vergroeningseisen, als je daaraan voldoet dan krijg je daar gedeeltelijk een vergoeding voor. Dat zou je kunnen zien als toegevoegde waarde. Eigenlijk zou er meer opbrengst uit het product moeten komen maar dat is nu nog niet. Het zou echter wel het makkelijkst zijn. Opbrengst uit het product zou in de toekomst wel kunnen komen, bijvoorbeeld wanneer we de mestafzet geregeld hebben en je eigen voer of gedeeltelijk van eigen voer voert of uit de regio voert of zonnepanelen op het dak hebt. Misschien is er wel een keer een stap dat ze zeggen van met deze ondernemer willen we graag zaken mee doen. Om onze duurzaamheidsvraag te voldoen. Zo krijg je de kringloop rond.

Herman Menkveld: 1 extra toegevoegde waarde = je wordt gedragen door de samenleving. Natuurpercelen met hele speciale bloemen en daar staan hele bijzondere planten op.

Rudie Freriks: Voor mij is de toegevoegde waarde van natuurinclusieve landbouw een stukje uitdaging, en dat vind ik leuk, nieuwe dingen proberen. Vooral als dan een perceel 16 ton droge stof opbrengt en bij een ander op de percelen een keer een halve ton droge stof dan denk je hé, dat is leuk. Als je het dan ook nog uitvent richting de samenleving dan helpt dat wel. Kijken welke effecten het geeft. Als je op deze manier kunt voldoen aan PlanetProof, als je hier dan toch een groep mensen hebt van moet je eens kijken, dit heb ik en dat heb ik, dan maak je er een mooi verhaal van laten zien wat je allemaal doet voor de natuur.

Henk van Leusen: Het is een klein stukje rentmeesterschap, maar het moet niet doordraaien. Ik ben niet voor Natura2000 gebieden maar we moeten het wel proberen. Als je het probeert kun je er een verdienmodel van maken. Dat is hier bij ons de laatste jaren gaan leven. Steeds meer boeren worden zich bewust van het feit dat je 1400 euro per hectare kunt beuren, dan kun je er ook weer een stukje mais voor kopen. Land telt wel voor de mest mee, we moeten zorgen dat dit in de toekomst anders wordt.

Gerard Willemsen: Je doet wat voor de samenleving en de biodiversiteit. En een boer kan zijn eigen structuur ook verbouwen natuurlijk. Van botanisch grasland kun je goed hooi maken. En dat heeft een goede werking voor de koe, het is gezond en het brengt wat structuur in de koe. En voor mij, toen ik geen koeien meer had, had het de meerwaarde dat je van een slechte grond toch een redelijk saldo kon halen. En het landschap verandert erdoor. Je ziet niet meer in de eerste week van mei alle biljartlakens gladgestreken. Mooi weer iedereen begint te maaien en ik laat mijn gras staan. Zo krijg je variatie in het landschap en dat is gewoon mooi. Toegevoegde waarde is ook dat het mooi voor de mensen en voor de dieren is. Iedereen tegelijkertijd het land glad heeft dan is er voor de vogels of voor van allerlei dieren weinig meer te halen. Dus variatie in het landschap.

Interviewvraag 5: Maakt u gebruik van subsidies op het gebied van natuurinclusieve landbouw? En hebben deze de doorslag gegeven voor het toepassen van natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve: Subsidies zijn vrij essentieel voor ons. Je doet best wel een investering zoals plasdras en natuurland wat je vrij laat mag maaien en dat het qua bemesting heel anders in mekaar steekt. Je product dat je er dan afhaalt is ook heel anders en wij vinden wel dat daar moet wat tegenover staan. Zonder subsidies zou je het niet toepassen, het kan dan niet uit. In de toekomst zullen deze ook de doorslag geven.

De plannen voor in de toekomst zijn vooral gericht op de zorg. Qua natuur geen bijzondere plannen, afwachting naar wet- en regelgeving. Melkstal misschien een keer veranderen, is verouderd. Goed om je heen kijken wat er gebeurt en waar er vraag naar is. Er zijn genoeg boeren die ondanks subsidie het gewoon niet willen doen. Het komt vaak vrij nauw om subsidie te krijgen en dan moet je dat ook wel echt uitvoeren.

Stefan Rientjes: Agrarisch natuurbeheer (komt uit GLB potje?). Subsidies geven de doorslag. Grond is te duur om dat heel idealistisch te doen. Er moet wel wat tegenover staan. Er zijn mensen die er anders over denken.

Herman Menkveld: We zitten in het droge dooraderingsgebied. Droge dooraderingsgebied is subsidie. 12 hectare botanisch beheer = niet bemesten, maaien en naweiden. We gaan dus voor biodiversiteit grasland, we hebben ook nog 14 hectare akkerland in pakket chemie en kunstmestvrij. Daar krijg je dus jaarlijks een leuke vergoeding dat onze graanteelt op de dure grond van ASR rendabel is. Dan moeten we om het jaar graan telen en geen chemie en kunstmest gebruiken. Dat krijgen we dus. En

de gronden van SBB die ze pachten daar betalen ze hele lage pacht voor. Daar hebben wij geen subsidie op maar SBB heeft daar de natuursubsidie op. Dit is de natuurgebiedensubsidie en agrarisch natuurbeheer. En we doen nog een klein gedeelte blauwe diensten, daar moet iedereen aan mee doen volgens hem. Niet bemeste en chemievrije stroken waar je mengsels inzaait die goed zijn voor insecten. Dan kun je heel snel resultaat halen. Komt de waterkwaliteit ten goede, je hebt geen afspoeling meer, je hebt geen drift meer en het heeft alleen maar voordelen.

Het is allemaal ANLB subsidie. Daar vallen ook heggen en landschapselementen als houtwallen onder. Als je daarvoor vergoeding hebt aangevraagd. Ze hebben nog een aantal percelen waar de kwaliteit voor botanisch niet al te goed is een paar poelen ingegraven. Knoflookpad. Voor de botanische graslanden krijg je een goede vergoeding voor, dan mag je ook een tegenprestatie leveren.

Als je de bio bedrijfsvoering wil stimuleren dan moet je een omschakelingssubsidie hebben. Dit heeft de ons doorslag gegeven. Anders kun je niet omschakelen want je komt de twee jaar niet door. De grond moet wennen. De eerste twee jaar vallen je opbrengsten echt tegen. De grond was het niet gewend, die was gevoed met kunstmest en gewasbeschermingsmiddelen en alles werd kunstmatig aangebracht. Het duurt 4 jaar voordat de grond begint te werken. De omschakelingssubsidie was 4 jaar, zat bij in het GLB. 600 euro per hectare per jaar. Dat waren bijverdiensten. Die subsidie is in 2005 ongeveer gestopt? Daar zijn we tijdig ingesprongen. Kunnen zeker de doorslag geven om extra dingen te doen.

Rudie Freriks:

Henk van Leusen: Subsidie moet er wel achter zitten anders doet hij niet meer als alleen eromheen maaïen. Men denkt dat de intensieve boer niet bij natuurbeheer hoort maar ze hebben ook de boeren nodig. Ons kruidenrijk grasland is subsidiewerk. Dat geeft wel de doorslag. Voorweiden kost toch tot 200 – 300 euro per hectare. Ik heb gras genoeg, de kuikens geven ook de doorslag doordat het er best veel zijn. De subsidies moeten reëel zijn bij het geven van de doorslag. Het moet kostendekkend zijn met de voederwaardeprijzen maar eigenlijk moet je ietsje meer beuren. Nu wordt de subsidie op de kilovemprijs berekend, dat moet hoger worden.

700 naar 1400 ongeveer meer voor kruidenrijk grasland. Puur subsidiewerk. Geeft de doorslag.

Vergroeningspremie dan ben je verplicht om er omheen te maaïen. In principe doet iedereen aan weidevogelbeheer.

Groenblauwe diensten doen we hier weinig mee. Je wil een open gebied hebben dus bosjes zijn onwenselijk, dat vind de vogel fijner. Misschien volgend jaar iets met kikkerpoelen. Vergoeding hiervoor is echter niet reëel. (ong 70,- hectare).

Weidevogelbeheersubsidie krijgt hij nu.

Maisland mogen ze pas later op voor de kieviten. Daar krijg je een vergoeding voor. Dan kunnen de kieviten naar het voorgeweide grasland toe en kunnen ze daar rusten.

Legselbeheer: als er een nestje op gevonden wordt, in combinatie met een zwaar beheerpakket dan beurt je 125 euro voor een nestje als je erom heen maait. Rustperiode bouwland krijg je ook subsidie voor. Je merkt niks in je mais. Tenminste, dit jaar niet.

3 december GLB pilot gericht op de kivit, de kivit als boegbeeld voor de melkveehouderij. Vooral inzetten op randenbeheer. Vroeger maaiden ze nog niet onder het draad door en lieten ze het staan. Ik denk dat dat wel effect heeft.

Gerard Willemsen: SNL, ANLB, en groenblauwe diensten. En blauwe diensten van het waterschap. Groenblauwe diensten dat kan ook een burger aanvragen, dat is een gemeentelijke en provinciale subsidie. Dus voor iedereen in het buitengebied. Daar hoeft je geen agrariër voor te zijn. En alle andere subsidies zijn allemaal gerelateerd aan agrarische bedrijven. Dat is geld dat van de gemeente en de provincie en SNL en ANLB komt ook van het ministerie van landbouw. Het is Europees geld en het is geld vanuit de landbouw. Kijk zoals die laan waar je hier op rijdt, de eiken waren hele oude eiken, die waren al kapot met storm en bliksemschade en we hebben ze een keer in het geheel vervangen en nieuwe eiken ingezet. Dat koste geld. Daar zit een groenblauwe diensten contract op. Daar zit een vergoeding op maar dan moet je het ook in stand houden. Het is een vergoeding voor het wegwerken van achterstallig onderhoud maar ook het in stand houden. Het zijn lange contracten van 21 jaar. Als de volgende het niet over wil nemen dan stopt het bij bijvoorbeeld verhuizing. Ik heb er twee jaar voor gelobby'd, betaald werk, en dan kwam je met een zak vol geld aan. En dan moet je dat proberen op de goede plek neer te leggen. Dus aanleg of beheer van houtwallen. Singels, kleine bosjes, heggen, fruitboomgaarden en dat soort dingen, erfbeplanting. Op een gegeven moment weer je bij wie je aan kunt kloppen en wie geen interesse heeft doordat hij elke vierkante meter van zijn land wil benutten. Deze mensen accepteren nog steeds dat ze een cent of twee cent minder beuren voor de melk. Dat gaat gebeuren. **Planet proof melk.** Soms is een contractje voor natuurbeheer al zowat voldoende, dat willen ze niet, en die houden de koeien niet buiten. Je hebt gewoon van die principiële. En anders moet je het gewoon accepteren dat je minder geld beurt voor je werk. Het punt is, Friesland belooft de andere met het geld van degene die het niet doen. maar stel dat je alle boeren meekrijgt. Waar komt het geld dan vandaan? Dat vraag ik mezelf wel eens af. Betaalt de consument dat? Ik geloof er geen zak van. En dan heb je ook weer zoiets, want ze maken er wel sier mee maar de boer moet het doen. Het geld moet dan eigenlijk uit de markt komen vind ik. Want de buurman die het wel doet die wordt beloond met het geld van zijn neef of buurman die het niet doet.

Interviewvraag 6: Kunnen subsidies in de toekomst doorslag geven voor het verbreden in toepassen van natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve:

Stefan Rientjes: Om uit te breiden in maatregelen moet je goed kijken welke maatregelen er zijn. Dat je kijkt dat past voor mij en het geeft dezelfde opbrengst of dezelfde toegevoegde waarde. Dan kun je die keuze maken. We hebben wel randen ingezaaid onder bomen waar je niet direct geld voor krijgt maar gewoon omdat er veel mensen langsfietsen, dat is voor het imago. Daar heb je verder ook geen opbrengst van, maar het gaat om relatief kleine stukken.

Herman Menkveld: subsidies kunnen zeker de doorslag geven om extra dingen te doen

Rudie Freriks: Het is een afweging die je maakt. Nieuwe dingen moeten in de bedrijfsvoering passen. Past het, en kan het op dat perceel? Dat zijn vragen die je jezelf stelt. Welke grond kun je ervoor gebruiken en hoeveel grond moet je hebben. Wat betekent het voor de bedrijfsvoering? als ik nog een keer weer wat percelen bij kan kopen en er is zeker grond dat te koop gaat komen, dan gaat het zeker weer interessant worden. Je moet kijken hoe intensief je bent, en hoeveel voer je direct nodig bent. En welke vergoeding hier tegenover staat. Het is niet alleen een kwestie van zakelijke afweging, maar vergoedingen blijven toch niet helemaal buiten beschouwing.

Henk van Leusen: Weidevogelbeheer gaat hij niet uitbreiden, anders komt hij met een overschot van verkeerd gras. Hij denkt dat hij anders te weinig gras onderhoudt. Dit is niet kostendekkend ten opzichte van de subsidies. De kleine maatregelen zijn de krenten uit de pap. Het zijn hectarepremies dus je moet wel grote oppervlakten maken, anders bost het niet aan.

Kleinschalig plasdras op een greppel misschien toepassen. Er ligt al een grote plasdras maar die liep niet goed. Deze is met behulp van subsidie opgekrikt. Mocht niet in het ANLB subsidiestelsel. Het trekt heel veel vogels. Leverbot krijg je wel met plasdras. Dit kan dus moeilijk met beweiden.

Gerard Willemsen: Wat betreft landschapsbeheer en hebben subsidies daar de doorslag in? Subsidies hebben zeker met de doorslag te maken. Je hebt een bouwplan met de achterliggende gedachte saldo. Je moet er een saldo uit zien te halen. Aldanniet gestimuleerd met voorwaarden of wat dan ook. ASR begint er ook al mee, die wil ook vergroenen. Die koopt grond en die eist eigenlijk van degene die het pacht dat die bepaalde dingen doet. Daar kunnen hun sier mee maken. Zo kom je er automatisch mee. Rabobank gaat dat straks ook doen. Ze willen er sier mee maken maar ze zijn de boer er bij nodig. Ik zie daar mogelijkheden. De Shell wil bomen planten maar die zegt voor iedere liter, dat wordt een cent en daar gaan we bomen voor planten. Ter compensatie daar moet wat mee gebeuren. Nederland is straks vol. En dan is er geen boer die bomen plant want die landbouwgrond is zestigduizend euro waard en bos tienduizend euro. Als je het verschil cash in je handen kunt krijgen en je hebt er geen werk meer mee, dan wordt het een ander verhaal. Zo werkt het toch? En zeker nu ook de krimp van de veestapel aan de orde is, en je hebt geen opvolger, dan ga je denken. Wat ben ik toch allemaal aan het doen? De varkens zijn misschien nu wel hoog zijn maar dat kan ook wel weer veranderen. Als je geen opvolger hebt en ze bieden je geld aan om te stoppen, en ze bieden een keer geld aan om die verplichte bomenplant te realiseren omdat Schiphol wil groeien, en Lelystad airport moet komen en shell wil meer brandstoffen verkopen, iedereen wil bomen planten maar die moeten ergens staan. En je krijgt 50.000 euro per hectare cash in het handje, en hun willen er bomen planten. Dan ga je weer denken, je bent ondernemer. En ik hoef die schors allemaal niet meer, en laat ze het maar bekijken met al die wetgeving. Ik kies voor mezelf. En een ander maakt er sier mee. Dus de situatie kan soms heel snel veranderen, en dan ga je allemaal denken. Wat levert het op en wat kost het. En dan vind iedereen dat je heel belangrijk werk doet maar niemand betaalt je. Als er iemand is die jou wel betaalt dan is natuur mijn saldo. Zo kan dat gaan. Shell wil brandstof compenseren met bossen, want ze willen compenseren. Vervolgens moet er weer gebouwd worden en daar moeten weer bossen voor worden voor gekapt. Nederland is vol, en we doen het allemaal heel efficiënt en de bevolkingsgroei komt eraan en de immigratiestroom die komt nog. Ik denk dat het nog moeilijk wordt. Hoe creëer je ruimte van landbouwgrond? Door ze een zak geld mee te geven. En er zijn vast nog wel jonge boeren, mijn zoon wil ook nog fanatiek boer worden. Als hij verder niets met biodiversiteit te maken wil hebben dan is zon contract ook zo weer afgelopen. Dan mag de ploeg er weer over en de spuit er weer over. Of het de juiste beslissing is weet ik niet maar het mag wel. Als je een boom plant op landbouwgrond dan wordt na tien jaar de grond natuurgrond. Als je een hectare hebt en die plant je vol met bomen, na tien jaar is het natuur, geen landbouwgrond meer. Eerder dan werd het gestimuleerd dan kreeg je de waardevermindering kreeg je cash in de handen. Dat kost de provincie weer geld. Dan ben je afhankelijk van zulke bedrijven als shell of wat dan ook die compensatie willen afkopen.

Interviewvraag 7: Wat zijn de nadelen van natuurinclusieve landbouw?

Maargrieshoeve: Subsidie heft de nadelen op. Minder oogst in de plasdras, kost een stuk land en een stuk mag je niet maaien en het kost extra moeite. Minder bemesten maar weet niet hoeveel. Weidevogels mag alleen vaste mest op. Gras wordt gebruikt voor hooi. Je kan er geen koeienvoer vanaf halen. Wel mest op aanvoeren en bemesten op andere percelen. Je bent het ook nodig voor structuurrijk voer.

Stefan Rientjes: het moet precies zoals het in het boekje staat. Dan is het controleerbaar. Anders loop je daar in vast. Het is een redelijk star systeem. Er zitten heel veel controles op en als je ook maar iets mis doet dan wordt je voor de helft weggestreept. Meer flexibiliteit en vertrouwen in de boer zou het

veel verder kunnen brengen. Boeren zijn wel bereid om heel veel te doen. Als je kijkt wat het uitvoeren van de controles allemaal wel niet kost dan zou je meer aan de boeren kunnen geven. Dan krijg je misschien wel een kwart of de helft meer mensen die meedoen aan agrarisch natuurbeheer. Daar bereik je meer mee dan het continue controleren, hierdoor zakt de motivatie alleen maar.

Herman Menkveld: Je moet ertegen kunnen dat je niet alles kunt sturen. Soms gaan dingen gewoon mis. Heel veel geduld hebben en dingen op het juiste moment doen. Doordat je biologisch bent ben je nog meer weersafhankelijk. Anders gaat het mis met het onkruid en alles.

Rudie Freriks: Het toepassen van structuurrijker gras voor droge koeien of jongvee is tot 10% gemakkelijk haalbaar. Als het percentage hierboven komt dan wordt het meer passen en meten. Ook heb ik dit jaar meer mais moeten aankopen. Dat zijn de keuzes die je dan maakt. Je weet niet hoe het uitpakt, ook niet met het aandeel eiwit van eigen land.

Henk van Leusen: Grootste nadeel is dat je vastzit aan een datum. Dit geeft wel duidelijkheid. Het maait gigantisch zwaar en het wordt hooi maar het wordt geen mooi hooi.

Het kuiken moet groot worden. Er zitten ooievaars en vossen die de vogels bejagen. Er zitten vossenvallen in het land en je mag de vossen bejagen. Veel boeren zitten met een stabiele weidevogelstand en we hebben een habitat. We hebben het ideale gebied dat er geen onrust in het gebied is en dan kun je wel groeien. Dan krijg je de mensen ook mee.

Dit gebied is 600 en de overkant ook 600. Die boeren krijg je niet mee maar zijn allemaal nog extensiever dan aan deze kant. Ze zijn allemaal gefrustreerd omdat alle vogels daar worden opgegeten en het niet werkt daar. Als de boer ziet dat de kuikens groot worden en er meer vogels op het land komen ten opzichte van het "rotgras" dat hij heeft, dat is soms een beetje uit balans. Het moet kostendekkend zijn.

Gerard Willemsen: Geen nadelen. Vaker controle. Nadelen verschaalde grond. Spelregels veranderen nog wel eens en dat is een nadeel. Je moet wel flexibel zijn in het bijspringen. Ze laten het over aan een natuurcollectief maar de overheid bepaalt nog steeds de regels en heeft het geld in handen.

Gras en klaver, standaard klaver erbij bij inzaaien. Rooie en witte klaver, ligt aan graslandgebruik. Ze zijn aan het zoeken met kruiden. Zo hebben we een keer een saladebuffet ingezaaid. Eerste ervaring: alles komt op, behalve het gras. In het kader van droogtebestrijding is dat wel bijzonder.

Wat is het effect op de bedrijfsvoering? Rudie Freriks: Het geeft nog niet echt effect op de bedrijfsvoering. Het is ook nog de vraag van wat kun je er nou echt mee? Ben je wat flexibeler qua beweiding? Met gewoon grasland moet het toch een bepaalde lengte hebben want anders is het te lang of het is te kort en misschien wordt dat wat makkelijker met kruidenrijk grasland. In de advertentie en het marketingverhaal zeggen ze dat de beweidingsruimte veel groter is. Als het gras langer is dan vreten ze het alsnog wel af. En wat het ook doet, die beworteling met de bodem die maakt het beweidbaar en hoe lang houdt het gewas zich, dat is ook nog wel een vraag. Hoe gaat zich dat ontwikkelen? Wordt het alleen maar kruiden en geen gras meer of gaat op een gegeven moment het gras toch overheersen? Ik zie op dit moment wel, daar wordt ook bewust op aangestuurd, dat er intensief wordt beweidt en zorgen dat het gras zich gaat uitstroomen. Er staat nu, ondanks de droogte, meer gras in mijn land dan dat van de buurman. Het optimaliseren, dat is de zoektocht. Een zoektocht naar wat het best past bij het bedrijf. Dat maakt het ook leuk, vind ik. En de opvolger? Die vindt het allemaal maar onkruid.

5. Focusgroep uitgewerkt

Focusgroep, 3 deelnemers

1. Biologisch bedrijf, 38 hectare akkerbouw, pensionpaarden en agrarisch natuurbeheer.
2. Traditioneel melkveebedrijf, 80 melkkoeien en 50 hectare land, gepacht.
3. Gangbaar melkveebedrijf met 90 melkkoeien en 35 hectare grond.

Wat is volgens jullie natuurinclusieve landbouw?

1. Alles is natuurinclusieve landbouw, alleen de verhouding bij landbouw denk je puur aan voedsel voor mens of dier en natuur is eigenlijk ook al het leven wat er is. Dus het is alle landbouw is natuur inclusief, het gaat alleen om de verhouding. En als je puur alleen landbouw doet op productie dan zul je waarschijnlijk wat toe moeten geven op de hoeveelheid natuur die je produceert. Je kunt ook proberen om meer natuur te investeren, dan zul je waarschijnlijk wat minder landbouwproductie hebben dus ja. Natuurinclusief is voor mij altijd zo, alleen hoe groot is die verhouding? Die grens kan heel erg variëren.
2. Ik ben het er helemaal mee eens. Landbouw is sowieso al natuur inclusief en je werkt met met de natuur hand in hand. Niet alles is inderdaad precies te regelen dus ja dat is sowieso al natuur. daar ben ik het wel mee eens van wil je wat meer de natuurkant op, dan moet je in de productie vaak wat toegeven, alhoewel dit niet altijd hoeft. Vaak is dat wel zo van als je wat extensiever bent dat je dan meer natuur hebt dan wanneer je intensiever wordt.
3. Daar ben ik het ook wel mee eens, dat is hetzelfde als die boer waar we net waren, die is natuurinclusiever bezig als dat wij thuis bezig zijn. Het is altijd natuur maar wij hebben geen bloemstroken of iets dergelijks. Onze slootwal is ook natuur.

Wat is voor jullie dan de toegevoegde waarde die je eruit kunt halen?

2. De acceptatie van de maatschappij. Op dit moment is het dus PlanetProof melk van Friesland Campina, dat levert toch wat meer op.
3. toekomst door het GLB verhaal, dus het komt allemaal wat meer.

Welke maatregelen passen jullie al toe?

1. Ik doe vrij veel agrarisch natuurbeheer. We hebben onder andere hoogstamboomgaarden. We doen de akkerbouw hoofdzakelijk mais en graan, het ene jaar graan en het andere jaar mais. Dus dat doen we dan ook omdat we ook met de agrarisch natuurbeheer. Dus dan betekent ook dat je geen kunstmest mag gebruiken en geen chemische middelen, geen onkruidbestrijding. Dat mag ik toch al niet omdat ik biologisch ben dus dat past heel goed.
3. Wij doen nog bijna niks. Via dit willen we kijken wat bij ons bedrijf past. Ik ben aan het zoeken naar maatregelen die bij mijn bedrijf passen. En ik heb zelf al een richtlijn waar ik heen wil maar het moet ook bij onze omgeving passen, dus we zijn zoekende. Het is vaak het mooist als je combinaties kunt maken. Dus dat het goed is voor de natuur, dat het meer natuurinclusief is, maar het moet ook op het bedrijf passen.
1. Ja, bij ons bijvoorbeeld de hoogstambomen daar groeit gras onder, ja dat is geen gras om 10.000 liter bij de koeien te melken maar voor pensionpaarden is het gras heel erg geschikt. Als je

dat soort combinaties kunt maken en dat zou bij elk bedrijf verschillend zijn, dan is het heel interessant om te kijken welke combinaties bij welk bedrijf passen.

3. Het is enorm bedrijfsspecifiek natuurlijk, we zitten in een ruilkavelgebied en onze percelen zijn allemaal vierkant. Er zitten geen dode hoeken ofzo dat je zegt van goh gooi daar wat in. Waar ik aan zit te denken aan een kant daar zit een sloot, maak daar wat van. En de rest bewerken dat je toch wat meepakt. Het lijkt er nog niet teveel onder en we kunnen er zo zachtjes aan een beetje aan proeven.

Subsidies: zouden deze de doorslag geven om te beginnen met NIL?

1. Als je meer natuur gaat produceren, wat ik zei, het zou mooi zijn als je het kunt combineren met je landbouwproductie. Want meestal is het zo als je echt structureel meer natuur wilt produceren dan moet je ook heggen poten en dat soort dingen, dat gaat ten koste van je landbouwproductie. Dat is niet erg maar dan moet de natuurproductie wel geld opleveren. En als dat dan is in de vorm van subsidie of in de vorm van hoe heet die regeling van Campina dat je dan voor je melk meer geld krijgt maar op de een of andere manier moet je voor de natuurproductie meer geld krijgen. Want anders zal de natuurproductie een klein beetje zijn, die kan misschien een beetje meer, maar zo gauw als het gaat lijden onder je agrarische productie dan moet daar ook geld tegenover staan. Anders hou je het niet vol. Je kunt het doen omdat het leuk is voor de burens maar dat is maar voor één of twee keer. Op lange duur moet het financieel ook interessant zijn. Het geeft voor mij sowieso de doorslag.
2. Ik zie het liefst dat het uit de markt komt maar dat gaan we direct nog niet redden.
 1. Een gedeelte misschien
 2. Met PlanetPproof melk is dit al wel een gedeelte natuurinclusief maar daar hangen ook meer voorwaarden af. Het is mooi als de maatschappij en de markt het betaalt maar dat zie ik nog niet zitten dus ik denk dat subsidies nodig blijven om natuurbeheer wat meer in de benen te krijgen. Als je er niks aan verdient dan doe je dat 1 / 2 jaar, dat is leuk, maar het houdt een keer op.
3. Ik denk er hetzelfde over. Het is leuk maar het moet wel betaald worden. We willen het wel proberen, maar dat we werkelijk gaan zeggen dat we alles aanpakken dat is nog niet het geval.

2 als het regel wordt dan moeten we wel

Welke effecten vind je dat het oplevert?

2 wij zijn intensief bezig met het natuurbeheer. We zitten in een natuurgebied het gooi en mast, dat beheren wij ook een aantal percelen van en dan gaan we met een soort beheergroep en met iemand van het Louis Bolk instituut erbij en dan kijken we naar de ontwikkelingen die we hebben met de planten enzo, dus het is best wel interessant om te zien want daar mag dus ook absoluut geen kunstmest en dat soort dingen meer op, het is alleen maaien en afvoeren. We hebben een eigen beheer samengesteld om te kijken wat is het beste voor dat perceel. Om te kijken van wat past daar het beste bij. We hebben geen doel gesteld, want dat gebeurt nu ook bij sommige subsidies, en dan moet je dat en dat halen. Maarja, als het niet bij dat perceel past dan is het leuk en aardig maar dan kun je betalen tot je een ons weegt en dan haal je het nog niet. Wij kijken naar wat kan daar op het perceel en wat is mogelijkwerwijs haalbaar. En dat werkt eigenlijk helemaal goed dus dat is wel heel interessant. We hebben nu 6 jaar volgens mij het beheer en je ziet toch wel hele leuke ontwikkelingen qua flora wel en nu gaan we wat meer de fauna erbij betrekken. Dat is wel heel interessant. Maar de grond kost ons ook gewoon niks. Wij beheren het en het is van het landgoed en het moet beheerd worden en dat stellen we gewoon heel erg op prijs dat dat iemand doet van het landgoed.

Merkt u ook nog iets op uw bedrijf?

2 de grond wordt sowieso best wel, het waren altijd hele natte percelen en vrij dicht, maar nu wordt de structuur wel beter. Dus er zit wel vooruitgang in zeg maar, in de bodemstructuur. Het berijden wordt anders, er komen geen driewielers meer op dus dat scheelt een bult. Anders werd de boel dichtgereden. In die zin is het positief ja.

1 ik doe dus met agrarisch natuurbeheer en dan ga je meer natuur produceren, maar je krijgt dus dat geld en dan moet je voldoen aan de regels. En het probleem is dat je dan op een gegeven moment worden er regels gemaakt en wat hij dus bijvoorbeeld ook al zegt, elk stuk grond dat kan zijn maar de ene regel is voor een bepaald stuk grond goed maar het kan voor een ander stuk weer niet zo goed zijn. Het is heel ehm, de verschillende manieren van natuur produceren daar hebben we eigenlijk nog heel weinig verstand van. We zijn jaren bezig om te proberen om zo veel mogelijk melk uit een koe te krijgen, maar hoe we het beste natuur kunnen produceren dat weten we nog niet zo goed. En met die subsidieregeling dan worden er hele grove regels gemaakt en dan moet je daar allemaal maar aan voldoen. Maar het probleem is dat je dan ga je agrarisch natuurbeheer doen maar dan ga je het doel niet om natuur te produceren maar om aan de regels te voldoen. En de regels zijn in de praktijk nog lang niet zo goed dat ze optimaal natuur produceren. De regels en voorwaarden om die regels en subsidie te krijgen botsen wel eens met het produceren van natuur. Eigenlijk zou je bij elke overeenkomst, bij elk stuk grond, en bij elke boer, zouden er aparte regels moeten zijn. dit is niet uitvoerbaar, dat realiseer ik me wel, maar ik denk wel dat er nog heel wat te verbeteren is om door betere regels te maken dat we dan meer natuur kunnen produceren voor hetzelfde geld. Maar dat zou denk ik wat tijd nodig hebben. Net zoals het koeien melken, dat je er meer geld voor krijgt, daar is jaren overeen gegaan. Hoe je met hetzelfde geld meer natuur kunt produceren dat zal nog wel even duren.

2. Ze stellen doelen en die natuur moet je dan maken, maar dat wil niet overal. natuur vormt zichzelf. Die kun je niet maken zeg ik altijd. Bepaalde gebieden heeft zijn eigen ding

1 soms denk ik wel als ik dat iets anders doen dan zou er meer natuur komen. Maar dat kan dan niet want de regel zegt van je moet het zo doen.

2 en dat vind ik bij ons het grote voordeel, bij ons is dat geld in een fonds gestopt en we hebben dus geen doelen gekregen maar er is gezegd we gaan kijken wat we er uit kunnen halen. en dat is wel heel mooi. Op facebook zetten we wel eens van we hebben gemaaid en dan krijgen we allemaal commentaar van je mag niet zo vroeg maaien, maar wij mogen dat wel. Als dat beter is voor de natuur daar dan doen wij dat.

3 volgens mij is het ook enorm pleksgewijs. Als ik er mee zou beginnen om stukken land braak te laten liggen, de hele buurt zou me voor gek verklaren. Het is een grote grasvlakte, biljartgroen, heel veel boeren moeten nog om. Heel veel hebben de kuilen allemaal doodgespoten drie/vier keer met roundup want anders is er teveel rommel. Er is nog heel veel te halen in onze boerengemeenschap.

1 Het is ook de manier van boeren. Sommige boeren vinden alles plat hun ideaalbeeld. En die zullen pas omgaan als je zegt van nou, ik verdien meer met agrarisch natuurbeheer dan dat ik zonder verdien. Het is ook leuk dat we ook een beetje biodiversiteit onder de boeren te houden. Niet alle boeren moeten hetzelfde zijn. De boeren die altijd volgas gaan en alles puur op zoveel mogelijk melk geven, ja dat ze dat proberen, dat dat een aantal boeren dat blijven doen, dat is ook goed. Ze lopen vanzelf wel tegen grenzen aan. Ik bedoel misschien dat natuurinclusief dat dat ook wel tegenvalt. Je moet gewoon dingen proberen en dan kijken waar het schip strand. En als we dat dan op allerlei verschillende manieren proberen de boeren, misschien dat we over 25 jaar zeggen van nou dat is de

beste manier. Dat we dat zo doen. Voor nu moeten we proberen dat we het niet allemaal hetzelfde doen.

2 Dat gaat ook niet goedkomen.

1 Ik ben er van overtuigd dat we over 25 jaar weer andere dingen hebben. Dat verandert gewoon.

2 Het is toch een soort ontwikkeling.

1 Kijk als je gewoon terugkijkt dan zie je dat er toch heel veel dingen zijn veranderd en dat gaat gewoon door.

2 Sommige dingen komen terug. En dat vind ik mooi. En over 25 jaar lopen er allemaal robotjes he, dan hoeven we niet allemaal rechten te stelen. We gaan het meemaken. Ik zit nu met een pilotgroep landschap inclusieve landbouw. Dat is om het allemaal een beetje mooi te maken. Je hebt natuurinclusieve landbouw en dat is door de rijksbouwmeesters uitgevoerd en in zandgebieden en zij doen onderzoek/ de pilot. En die willen daar gewoon door landschap inclusieve landbouw proberen daar geld uit te krijgen uit de markt. Dus ik zie dat op dezelfde manier als natuurinclusieve landbouw, hoe kun je uit de markt geld krijgen om in natuurinclusieve landbouw te stoppen en dat mooier te maken? De maatschappij vindt het geweldig maar hoe kun je daar meerwaarde uit halen. Uitdaging denk ik. En vooral in gebieden kort langs de stad en dan kun je met de woningbouw samenwerken.

6. ANLB maatregelen met enkele tarieven uit Overijssel

Omschrijving pakket ALNB	Grondgebruik	Tarieven / ha (Collectief Midden Overijssel)
Grasland met rustperiode	Grasland en bouwland	1 april – 1 juni €320,06 1 april – 8 juni €466,46 1 april – 15 juni €623,72
Voorweiden	Grasland	
Kuikenvelden	Grasland	2 wkn rustperiode €292,21 3 wkn rustperiode €438,61 4 wkn rustperiode €585,02 5 wkn rustperiode €731,42 6 wkn rustperiode €877,43
Plas-dras	Grasland	Gemiddeld €1345,02
Legselbeheer	Grasland	Per stuk €121,61
Legselbeheer op bouwland	Bouwland	€337,58
Legselbeheer: nestbescherming met 3 weken rustperiode	Grasland	
Kruidenrijk grasland	Grasland	€1200,52
Rand klasse A (kruidenrijk grasland)	Grasland	€1020,35
Extensief beweide	Grasland	€557,84
Hoog waterpeil	Grasland	
Poel en klein historisch water: grote poel max 75%	Landschapselement	
Poel en klein historisch water: Jaarlijks beheer <175 m2	Landschapselement	€42,54 per stuk
Natuurvriendelijke oever (met schapenbegrazing)	Landschapselement	€0,50 per meter
Rietzoom en klein rietperceel	Landschapselement	Smalle rietzoom: €0,41 per meter

		Brede rietzoom en klein rietperceel €615,04
Duurzaam slootbeheer: baggeren	Landschapselement	
Ecologisch slootschonen krabbenvegetatie	Water	
Botanisch hooiland, botanisch weiland, botanische weiderand, botanische hooilandrand	Grasland	Hooiland: €1322,60 Hooilandrand: €1470,75
Winterstoppel - oogstresten	Bouwland	
Wintervoedselakker	Bouwland	
Vogelakker	Bouwland	
Meerjarige vogelakker	Bouwland	€1932,14
Zomervogelakker	Bouwland	
Bouwland voor hamsters (bouwland)	Bouwland	
Graanperceel voor hamsters	Bouwland	
Bouwland voor hamsters: regulier bouwland met hamstervriendelijke oogst	Bouwland	
Kruidenrijke akker (drie van de zes jaar graan)	Bouwland	€1899,03
Kruidenrijke akker (gewas anders dan graan)	Bouwland	€100,20
Kruidenrijke akkerranden (minimaal 3,6,9,12,15,18,1,5 meter breed)	Bouwland	Zand: €1932,14 Braakstrook kievit €1500 Verschilt per aantal meters
Rand langs tuinbouwgewassen (bouwland)	Bouwland	
Rand langs bolgewassen	Bouwland	
Hakhoutbeheer: jaarlijks	Landschapselement	Jaarlijks beheer: €2189,60 + tussenkap: €411,20 + eindkap: €9104,00
Beheer van bomenrijen	Landschapselement	

Knip- en scheerheg: jaarlijks beheer of knippen (landschapselement)	Landschapselement	
Struweelhaag: snoeicyclus 5-7 jaar	Landschapselement	
Struweelrand	Landschapselement	
Beheer van bomen op landbouwgrond	Landschapselement	
Hoogstamboomgaard	Landschapselement	
Hakhoutbosje droog/vochtig en nat	Landschapselement	
Griendje	Landschapselement	
Bosje	Landschapselement	
Nestgelegenheid zwarte grasland stern	Grasland	
Insectenrijk graslandperceelsbeheer Roerdal	Grasland	
Leibomen bij historische boerderijen	Landschapselement	
Zandwallen	Landschapselement	
Beheer peilscheidingen	Landschapselement	
Beheer infiltratiegreppel Water bergen op grasland	Bouwland	
Bodemverbetering grasland met ruige mest	Bouwland	€110,98
Bodemverbetering met gewasresten, incl. stro en groenbemesters	Bouwland	
Vogelgraan met stoppel	Bouwland	
Vogelgraan	Bouwland	
Grasland met rustperiode	Grasland	
Kuikenvelden /rust	Grasland	
Plas-dras	Grasland	
Natuurvriendelijke oever	Landschapselement	
Natuurvriendelijke oever met schapenbegrazing	Landschapselement	

Kruidenrijke akkerrand: bufferstrook	Bouwland	
Ontwikkeling kruidenrijk grasland	Grasland	

Bijlage 2: Toestemmingsformulier tot opname en beschikbaarstelling afstudeerwerkstukken in repository

Je staat op het punt je afstudeerwerkstuk in te leveren. Je hebt daarbij misschien wel dankbaar gebruik gemaakt van afstudeerwerkstukken van je voorgangers. Ook jouw afstudeerwerkstuk kan van belang zijn voor volgende afstudeerders of misschien wel voor jouw (inter)nationale vakgebied. Daarom willen we jouw product opnemen in een databank die full tekst toegang biedt aan derden. Daarvoor hebben we wel jouw toestemming als auteur nodig.

Let op! Gezien bovenstaande is elk afstudeerwerkstuk in principe openbaar. Tenzij er zwaarwegende argumenten voor geheimhouding zijn.

Aeres Hogeschool Dronten en Almere heeft een digitale kennisbank (repository) waarin Aeres Hogeschool Dronten en Almere afstudeerwerkstukken die door studenten in het kader van hun studie aan de Hogeschool hebben geschreven, toegankelijk worden gemaakt voor derden. Hierdoor wordt het proces van creatie, verwerving en deling van kennis binnen het onderwijs mogelijk gemaakt en ondersteund.

De in de kennisbank opgenomen afstudeerwerkstukken zullen gedurende minimaal zeven jaar in de kennisbank worden opgenomen en toegankelijk worden gemaakt voor potentiële gebruikers binnen en buiten Aeres Hogeschool Dronten en Almere. Om opname en beschikbaarstelling mogelijk te maken dient dit Toestemmingsformulier.

Door opname en beschikbaarstelling in de digitale kennisbank wordt het auteursrecht niet overgedragen. Daarom kan de student zijn of haar toestemming tot het beschikbaar stellen van zijn afstudeerwerkstuk intrekken.

Rechten en plichten student De student verleent aan Aeres Hogeschool Dronten en Almere kosteloos de niet-exclusieve toestemming om zijn afstudeerwerkstuk op te nemen in de digitale kennisbank en om dit afstudeerwerkstuk beschikbaar te stellen aan gebruikers binnen en buiten Aeres Hogeschool Dronten en Almere. Hierdoor mogen gebruikers het afstudeerwerkstuk geheel of gedeeltelijk kopiëren en bewerken. Gebruikers mogen dit alleen doen en de resultaten publiceren indien dit gebeurt voor eigen studie en/of onderwijs- en onderzoeksdoeleinden en onder de vermelding van de naam van de student en de vindplaats van het afstudeerwerkstuk.

Afstudeerwerkstukken die als vertrouwelijk moeten worden beschouwd, worden niet opgenomen in de repository.

De toestemming om de afstudeerwerkstuk aan derden beschikbaar te stellen, gaat in per onderstaande datum.

De student geeft Aeres Hogeschool Dronten en Almere het recht de toegankelijkheid van het afstudeerwerkstuk te wijzigen en te beperken indien daar zwaarwegende redenen voor bestaan.

De student verklaart dat de stage-biedende organisatie dan wel de opdrachtgever van het afstudeerwerkstuk geen bezwaar heeft tegen opname en beschikbaarstelling van het afstudeerwerkstuk in de repository.

Verder verklaart de student dat toestemming is verkregen van de rechthebbende van materiaal dat de student niet zelf gemaakt heeft om dit materiaal als onderdeel van de afstudeerwerkstuk op te nemen in de digitale kennisbank en aan derden binnen en buiten Aeres Hogeschool Dronten en Almere beschikbaar te stellen.

De student geeft Aeres Hogeschool Dronten en Almere het recht het afstudeerwerkstuk op te nemen in de digitale kennisbank en ter beschikking te stellen voor een periode van minimaal zeven jaar.

Rechten en plichten Hogeschool De door de student verleende niet-exclusieve toestemming geeft Aeres Hogeschool Dronten en Almere het recht het afstudeerwerkstuk aan gebruikers binnen en buiten Aeres Hogeschool Dronten en Almere beschikbaar te stellen. Aeres Hogeschool Dronten en Almere mag verder het afstudeerwerkstuk voor gebruikers binnen en buiten Aeres Hogeschool Dronten en Almere vrij toegankelijk maken voor een gebruiker van de digitale kennisbank en mag deze gebruiker toestemming geven om het afstudeerwerkstuk te kopiëren en te bewerken. Gebruikers mogen dit alleen doen en de resultaten publiceren indien dit gebeurt voor eigen studie en/of onderwijs- en onderzoeksdoeleinden en onder de vermelding van de naam van de student en de vindplaats van het afstudeerwerkstuk.

Aeres Hogeschool Dronten en Almere zal ervoor zorgen dat vermeld wordt wie de schrijver is van het afstudeerwerkstuk waarbij zij tevens aangeeft dat bij gebruik van het afstudeerwerkstuk de herkomst hiervan duidelijk vermeld moet worden. Aeres Hogeschool Dronten en Almere zal duidelijk maken dat voor ieder commercieel gebruik van het afstudeerwerkstuk toestemming van de student nodig is.

Aeres Hogeschool Dronten en Almere heeft het recht de toegankelijkheid van het afstudeerwerkstuk te wijzigen en te beperken indien daar zwaarwegende redenen voor bestaan.

Rechten en plichten gebruiker Door dit Toestemmingsformulier mag een gebruiker van de digitale kennisbank het afstudeerwerkstuk geheel of gedeeltelijk kopiëren en/of geheel of gedeeltelijk bewerken. Gebruikers mogen dit alleen doen en de resultaten publiceren indien dit gebeurt voor eigen studie en/of onderwijs- en onderzoeksdoeleinden en onder de vermelding van de naam van de student en de vindplaats van het afstudeerwerkstuk.

Toestemming:

Ik :

0 geef toestemming voor opname van mijn afstudeerwerkstuk in repository 0 geef geen toestemming voor opname in repository. In dit geval wordt alleen intern gearchiveerd voor accreditatie doeleinden

Datum

Opleiding

Major